

T.C.
CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TEORİSİ PROGRAMI

TÜRKİYE'DE 1994 VE SONRASINDA YAŞANAN
KRİZLERİN İNSANİ GELİŞME ENDEKSİNE ETKİSİ

Hazırlayan
ESRA GÖKAY ZOR

Danışman
DOÇ.DR. İLKAY DİLBER

Manisa-2019

T.C.
CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TEORİSİ PROGRAMI

TÜRKİYE'DE 1994 VE SONRASINDA YAŞANAN
KRİZLERİN İNSANİ GELİŞME ENDEKSİNE ETKİSİ

Hazırlayan
ESRA GÖKAY ZOR

Danışman
DOÇ.DR. İLKAY DİLBER

Manisa-2019

	T.C. MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu	FRYL-031
	YÜKSEK LİSANS EĞİTİMİ FORMLARI Tez Savunma Sınavı Tutanağı	Yayınlanma Tarihi	26/03/2018
		Revizyon No/Tarih	2/23/03/2018
		Sayfa	1/1

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 30.04.2019 tarih ve 14/Ek3 sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Manisa Celal Bayar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nin 9. Maddesi gereğince Enstitümüz İktisat Anabilim Dalı İktisat Teorisi Tezli Yüksek Lisans Programı öğrencisi Esra Gökay ZOR'un "Türkiye'de 1994 ve Sonrasında Yaşanan Krizlerin İnsani Gelişme Endeksine Etkisi" konulu tezi incelenmiş ve aday 11.06.2019 tarihinde saat 13:00'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 90... dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerine sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI olduğuna OY BİRLİĞİ
DÜZELTME yapılmasına * OY ÇOKLUĞU
RED edilmesine ** ile karar verilmiştir.

BAŞKAN
Prof. Dr. Jalcan Alp tekın

ÜYE *Das. Dr. M. Hakan Dalcınkaya* ÜYE *Das. Dr. İlkey Dilber*

Evet Hayır

Tez, burs, ödül veya Teşvik programına (Tüba, Fullbright vb.) aday olabilir.

Tez, mutlaka basılmalıdır.

Tez, mevcut haliyle basılmalıdır.

Tez, gözden geçirildikten sonra basılmalıdır.

Tez, basımı gereksizdir.

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir. İkinci tez savunma sınavında da başarısız olan öğrencinin Enstitü ile ilişkisi kesilir.

** Bu halde adayın Enstitü ile ilişkisi kesilir.

Hazırlayan
Enstitü Sekreteri

Onaylayan
Enstitü Müdürü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Türkiye’de 1994 ve Sonrasında Yaşanan Krizlerin İnsani Gelişme Endeksine Etkisi” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

14/06/2019

Esra Gökay ZOR

TEŞEKKÜRLER

Çalışma sürecimin her aőamasında bana destek olan, bilgi ve deneyimleri beni aydınlatan ve tüm öğrenim hayatım boyunca tecrübeleri ile bana yol gösteren danışman hocam Sayın Doç. Dr. İlkey DİLBER' e ve tüm hayatım boyunca maddi ve manevi olarak her zaman benimle olan sevgili aileme yürekten teőekkür ederim.

Esra Gökay ZOR

Manisa 2019

ÖZET

TÜRKİYE’DE 1994 VE SONRASINDA YAŞANAN KRİZLERİN İNSANİ GELİŞME ENDEKSİNE ETKİSİ

İkinci Dünya Savaşı’na kadar ekonomik büyüme ile eşdeğer tutulan kalkınma kavramı, özellikle savaş sonrasında insan odaklı bir kavrama dönüşmüştür. Yaşanan krizlerden çıkmaya çalışan, ekonomik olarak yeniden yapılanan ve küreselleşme sürecine giren ülkeler büyümenin tek başına yeterli olmadığı ve büyüme gösteren her ülkenin kalkınma yaşamadığı konusunda birleştiler. Bu sebeple Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (United Nations Development Programme- UNDP) sağlık, eğitim ve gelir unsurlarıyla insani gelişme adına bir ölçüt oluşturmuştur. 1990 yılından itibaren birçok ülke için hesaplanan ve her sene yayımlanan rapor; insani gelişmede gelir ile birlikte beşeri unsurların da yaşam kalitesinde önemli olduğunu vurgulamaktadır.

Bu çalışmada; 1990 sonrasında Türkiye’de yaşanan ekonomik krizlerin insani gelişme endeksine ne şekilde etki ettiği ve insani gelişmeyi ülkede en çok etkileyen bileşenler üzerinde durulmuştur. Ekonomik krizlerin ardındaki yıllarda insani gelişme bileşenleri üzerinde varsayımlar yapılarak endeks rakamının değişimi konusunda tahminler ve karşılaştırmalar yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Küresel Kriz, Ekonomik Kriz, Ekonomik Gelişme, Ekonomik Büyüme, İnsani Gelişme Endeksi

ABSTRACT

THE EFFECTS OF THE CRISIS IN TURKEY FOLLOWING 1994 ON THE HUMAN DEVELOPMENT INDEX

The concept of development, which was equivalent to economic growth until the Second World War, has turned into a people-oriented concept, especially after the war. The countries that were trying to emerge from the crises, restructured economically and entered the process of globalization have joined together that growth was not enough and that every developing country did not experience development. For this reason, United Nations Development Programme (UNDP) established a criterion for human development with health, education and income. The report, which is calculated for many countries since 1990 and publishes every year, emphasizes the importance of income in human development as well as the human factors in terms of quality of life.

This study focuses on how to influence human development index the economic crisis in Turkey after 1990 and besides the most important components affecting human development in the country are emphasized. Estimates and comparisons about the change of the index number are made by making assumptions on human development components in the years following economic crises.

Key Words: Global Crises, Economic Crises, Economic Development, Economic Growth, Human Development Index

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ.....	i
TEŞEKKÜRLER.....	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
TABLolar LİSTESİ	x
ŞEKİLLER LİSTESİ	xi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KRİZ KAVRAMI VE KRİZLERİN YAPISI

1.1. Kriz Kavramı ve Krizlerin Özellikleri	3
1.2.Kriz Türleri	6
1.2.1. Reel Sektör Krizleri	8
1.2.2. Finansal Krizler.....	9
1.2.2.1. Finansal Kriz Türleri.....	11
1.2.2.1.1.Bankacılık Krizi.....	11
1.2.2.1.2.Para (Döviz) Krizi.....	12
1.2.2.1.3. Dış Borç Krizi.....	16
1.2.2.1.4.Sistemik Finansal Krizler.....	16
1.3. Ekonomik Krize Neden Olan Faktörler	17
1.4. Krizlerin Teorik Evrimi	18
1.4.1. Klasik Teoride Ekonomik Kriz.....	18
1.4.2. Neo-Klasik Teoride Ekonomik Kriz.....	19
1.4.3. Marksist Teoride Ekonomik Kriz	20
1.4.4. Keynesyen Teoride Ekonomik Kriz.....	21
1.4.5. Arz Yanlı Teoride Ekonomik Kriz	22
1.4.6. Monetarist Teoride Ekonomik Kriz.....	23

İKİNCİ BÖLÜM

İNSANİ GELİŞME ENDEKSİ VE TÜRKİYE AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. İnsani Gelişme Kavramı	25
2.2. İnsani Gelişme Endeksi, Unsurları ve Hesaplanması	29
2.2.1. Sağlık: Doğumda Yaşam Beklentisi	29
2.2.2. Eğitim: Beklenen Okullaşma ve Ortalama Okullaşma Oranı	30
2.2.3. Gelir: Satınalma Gücü Paritesine Göre Kişi Başına Gelir	30
2.3. İnsani Gelişme Endeksinin Hesaplanması	31
2.4. İnsani Gelişme Endeksinin Türkiye Perspektifinden Genel Durumu	33
2.4.1. Türkiye'nin Sağlık Endeksinin Değerlendirilmesi	34
2.4.2. Türkiye'nin Eğitim Endeksinin Değerlendirilmesi	37
2.4.3. Türkiye'nin Gelir Endeksinin Değerlendirilmesi	39
2.4.4. Türkiye'nin 1990-2017 Yılları Arasındaki Genel Durumu	41

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1994 SONRASI TÜRKİYE'DE KRİZLER VE İNSANİ GELİŞME ENDEKSİ

3.1. 1994 Krizi Öncesi Ekonominin Genel Durumu	45
3.2. 1994 Krizi ve İnsani Gelişme Endeksi	46
3.2.1. 1994 Krizi ve Türkiye	46
3.2.2. Türkiye'nin 1994 Krizi Sonrası İnsani Gelişme Endeksinin Değerlendirilmesi	50
3.3. 2000-2001 Krizi ve İnsani Gelişme Endeksi	54
3.3.1. Kasım 2000 Krizi ve Türkiye	54
3.3.2. Şubat 2001 Krizi ve Türkiye	58
3.3.3. Türkiye'nin 2000-2001 Krizi Sonrası İnsani Gelişme Endeksinin Değerlendirilmesi	63
3.4. 2008 Krizi ve İnsani Gelişme Endeksi	68
3.4.1. 2008 Krizi ve Türkiye	68
3.4.2. Türkiye'nin 2008 Krizi Sonrası İnsani Gelişme Endeksinin Değerlendirilmesi	74
3.5. Değerlendirme	78
SONUÇ	84
KAYNAKÇA	88

KISALTMALAR

ABD:	Amerika Birleşik Devletleri
AIG:	American International Group
BDDK:	Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu
BM:	Birleşmiş Milletler
ERM:	Avrupa Döviz Kuru Mekanizması
GSMH:	Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH:	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
GEGP:	Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı
IMF:	Uluslar arası Para Fonu
İGE:	İnsani Gelişme Endeksi
İGR:	İnsani Gelişme Raporu
İMKB:	İstanbul Menkul Kıymetler Borsası
KHK:	Kanun Hükmünde Kararname
KİT:	Kamu İktisadi Teşebbüsleri
MEB:	Milli Eğitim Bakanlığı
OECD:	Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü
SDR:	Özel Çekme Hakkı
SGP:	Satılma Gücü Paritesi
TCMB:	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
TL:	Türk Lirası
TMSF:	Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu
TÜFE:	Tüketici Fiyat Endeksi

UNDP: Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı

UNESCO: Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1.İnsani Gelişme Endeksi Hesaplamasında Kullanılan Hedef Değerler	32
Tablo 2.İnsani Gelişme Endeks Değerleri	33
Tablo 3.Türkiye'nin İnsani Gelişme Kategorisi	33
Tablo 4. Türkiye'nin 1990-2017 Yılları Arasındaki Toplam Sağlık Harcamalarının GSYİH İçindeki Payı (%)	35
Tablo 5. 2017 Yılına Ait Türkiye ve OECD Ülkelerinde Kişi Başına Düşen Sağlık Harcamaları ve Bu Harcamaların GSYİH İçindeki Yüzdeler Payı	36
Tablo 6.Yüksek İnsani Gelişme Kategorisindeki Ülkelerin 2017 Yılına Ait Eğitim Endeksi	38
Tablo 7. Yüksek İnsani Gelişme Kategorisindeki Ülkelerin 2017 Yılına Ait Gelir Endeksi	40
Tablo 8. Türkiye'nin 1990-2017 Yılları Arasındaki Kişi Başı GSMH ve Gelir Endeksi.....	41
Tablo 9. Türkiye'nin 1990-2017 Arasındaki İnsani Gelişme Endeks Değerleri	43
Tablo 10. 5 Nisan Kararları Öncesi ve Sonrası Ekonomik Büyüklükler	49
Tablo 11.Türkiye'nin 1994 Yılı İGE Değerleri	50
Tablo 12. Türkiye'nin 1995 yılı İGE değerleri.....	51
Tablo 13. 1995 Yılı Endeks Değerlerinde Artışın İnsani Gelişme Endeksine Etkisi	53
Tablo 14. 1995 Yılı Endeks Değerlerinde Azalışın İnsani Gelişme Endeksine Etkisi.....	53
Tablo 15.Türkiye'nin 2000 Yılı İGE Değerleri	64
Tablo 16. Türkiye'nin 2001 Yılı İGE Değerleri	64
Tablo 17. Türkiye'nin 2002 Yılı İGE Değerleri	65
Tablo 18. 2002 Yılı Endeks Değerlerindeki Artışın İnsani Gelişme Endeksine Etkisi	67
Tablo 19. 2002 Yılı Endeks Değerlerindeki Azalışın İnsani Gelişme Endeksine Etkisi.....	67
Tablo 20. Türkiye'nin 2008 Yılı İGE Değerleri	74
Tablo 21.Türkiye'nin 2009 Yılı İGE Değerleri	74
Tablo 22. 2009 Yılı Endeks Değerlerindeki Artışın İnsani Gelişme Endeksine Etkisi.....	77
Tablo 23.2009 Yılı Endeks Değerlerindeki Azalışın İnsani Gelişme Endeksine Etkisi.....	77
Tablo 24. Kriz Sonrası Yıllarda Ortalama Okullaşma Oranının İGE Sırasına Etkisi.....	78
Tablo 25. Türkiye'de Eğitim Seviyelerine Göre Öğrenci Başına Düşen Eğitim Harcamaları	82
Tablo 26 . MEB'in Bütçesinin GSYİH'ye Oranı.....	83

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. Makro Ekonomik Krizlerin Sınıflandırılması.....	7
Şekil 2. Ekonomik Krize Neden Olan Faktörler	17
Şekil 3. İnsani Gelişme Endeks Bileşenleri	29
Şekil 4. Türkiye'nin 1990-2017 Yılları Arasındaki Sağlık Endeksi.....	34
Şekil 5. Türkiye'nin 1990-2017 Yılları Arasındaki Eğitim Endeksi	37
Şekil 6. Türkiye'nin 1990-2017 Yılları Arasındaki Gelir Endeksi.....	39
Şekil 7. Türkiye'nin 1990-2017 Yılları Arasındaki İnsani Gelişme Endeks Değerleri.....	42
Şekil 8. Türkiye'nin 1990-2017 Yılları arasında Ortalama İGE Büyümesi	44
Şekil 9. Türkiye'nin 1999-2002 Yılları Arasındaki TÜFE Oranları (%).....	62
Şekil 10. Türkiye'de 2007-2010 Yılları Arasındaki Toplam İşsizlik Oranı	71
Şekil 11. Türkiye'de 2007-2010 Yılları Arasındaki TÜFE Oranları.....	72
Şekil 12. Seçilmiş Ülkelerin 2017 Yılı İçin Ortalama Okullaşma Oranı.....	79
Şekil 13. Türkiye'de 1990-2017 Yılları Arasında Toplam Ortalama Okullaşma Oranı İçinde Kadın ve Erkek Oranları.....	80
Şekil 14. Yıllar İtibariyle Türkiye'de Devletin Yaptığı Eğitim Harcamalarının GSYİH İçindeki Payı	81

GİRİŞ

Ekonomik kriz; gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş tüm ülkelerin yaşadığı bir sorundur ve ekonomik sistemin ayrılmaz bir parçasıdır. Hatta küreselleşme sürecinde tüm ekonomileri hızla etki altına almaktadır. Kimi ülkeler bu süreci bir fırsat olarak değerlendirmekte ve kriz sonrası yeniden yapılanmış bir ekonomiye sahip olmaktadır. Kimi ülkelere krizin etkilerini uzun yıllar hissetmektedir. Bu noktada önemli olan, kriz öncesi verilen sinyalleri erken fark etmek ve rasyonel kararlar alabilmektir. Ancak kriz süreci her zaman bu şekilde işlememiş ve ülkelerde genellikle derin izler bırakmıştır.

Tarih boyunca ülkeler kriz sürecini atlattıktan sonra büyüme gayreti içinde bulunmuş krizin yarattığı kayıpları telafi etmeye çalışmıştır. Ancak İkinci Dünya Savaşı, insan faktörünün ne denli önemli olduğunu göstermiş ve savaş sonrası büyüme algısını değiştirmiştir. Daha önce salt gelir artışının büyüme ve gelişmeyi arttırdığını savunan ülkeler, savaş sonrası gelirlerinde meydana gelen artışın tek başına yeterli olmadığını fark etmiş ve büyüme kavramı artık insan faktörü ile değerlendirmeye başlamıştır. Bu değişimin bir sonucu olarak 1990 yılında Nobel ödüllü Amartya Sen'in felsefi temelini oluşturduğu ve bir ekonomist aynı zamanda maliye bakanı olan Mahbul ul Haq önderliğinde İnsani Gelişme Raporu hazırlanmıştır. Bu raporla beşeri sermayenin önemi vurgulanmış gelişmeyi sadece gelirin değil eğitim ve sağlık faktörlerinin de etkilediği savunulmuştur. Bu bakış açısıyla 1990'dan beri yayımlanan rapor, birçok ülkenin gelişme düzeyi hakkında her yıl önemli bilgiler vermekle birlikte insani gelişme kavramının popülerliğinin korumasına katkı sağlamaktadır.

Türkiye, gelişmekte olan bir ülke olarak 1990 sonrası yaşanan krizlerden ciddi hasarlar olarak çıkmıştır. Dolayısıyla kriz dönemlerinde insanların yaşam standartları da önemli şekilde etkilenmiştir.

Bu çalışma ile Türkiye'nin yaşadığı 1994, 2000-2001 ve 2008 krizleri incelenerek krizin meydana geldiği yılın ve ertesi yılın insani gelişme performansları değerlendirilmiş hangi boyut endeksinin insani gelişmeye en çok etki ettiği gösterilmiştir. Çalışmanın ilk bölümünde kriz kavramı, kriz çeşitleri, krizin etkileri, kriz süreci örneklerle ve çeşitli teoriler baz alınarak açıklanmıştır. İkinci bölümde insani gelişmenin ne olduğu, insani gelişmenin unsurları, endeksin nasıl hesaplandığı anlatılmış ve Türkiye'nin insani gelişmedeki genel durumu ve her bir boyut

endeksinin gelişimi hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde ise 1990 sonrasında Türkiye'nin yaşadığı üç büyük kriz anlatılmış ve insani gelişme boyutu ile değerlendirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KRİZ KAVRAMI VE KRİZLERİN YAPISI

1.1. Kriz Kavramı ve Krizlerin Özellikleri

Ekonomide oldukça popüler olan kriz sözcüğünün kökeni, Eski Yunancaya kadar dayanır ve “yargılamak” anlamında olan “*krínô*” sözcüğüne ile ifade edilir (Nişanyan, 2009). Yargılamak eylemi ise “karar vermek” anlamında olan “*krisis*” kelimesini meydana getirmiştir. Krisis; mantık, siyaset, felsefe gibi birçok konuda Yunanlılardan etkilenen Romalılar tarafından *crisis*, *criticus*, *criterium*, *crimen* şeklinde Latinceye kazandırılmış oradan da zamanla farklı dil ailelilerine dâhil olmuştur. Kriz kelimesiyle eş anlamlı olan buhran kelimesi Arapçadan Türkçeye geçmiş ve tehlikeli devre, bunaltı anlamına gelmektedir (Tietze, 2002, s. 590).

Türk Dil Kurumu (TDK) ise kriz kelimesinin ekonomik anlamını “ Bir ülkede veya ülkeler arasında, toplumun veya bir kuruluşun yaşamında görülen güç dönem, bunalım, buhran” olarak açıklamaktadır (Türk Dil Kurumu, 2006).

Kriz; bir yandan aniden, beklenmedik bir anda oluşan zorlu ve sıkıntılı süreçleri ifade ederken bir yandan da yenilenme, hasarlı olan durumu onarma adına yeni bir fırsat olarak ortaya çıkmaktadır. Nitekim kriz ortaya çıktığı zaman yaşanan kaos, politik ve ekonomik bunalım, bir kesime zorlu bir süreç yaşatırken diğer bir kesime yeni fırsatlar yaratmakta hatta onları eskisinden daha güçlü hale getirmektedir (Önder, 2001, s. 45-46).

19. yüzyıl öncesinde krizler genellikle savaşlar sonucunda meydana gelen bozulmalar, kötü iklim koşulları, kötü hasatlar, açlık, kıtlıklar, hastalık dönemleriydi. 19. yüzyıla gelindiğindeyse krizler, önceki sebeplerle birlikte küreselleşme mantığını yeni kavrayan, küreselleşmeye çalışan devletlerin yanlış kararları, politikaları ve başarısızlıkları yüzünden oluşmuştur. 20. yüzyıl krizlerinde ise sanayileşmenin payı büyüktür. Küresel devletlerin yaygın faaliyetleri, ticari ilişkilerin ilerlemesi krizleri farklı boyutlara sokmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrasında küreselleşmenin hızla ilerlemesi bir bölgede başlayan krizin hızlı bir şekilde diğer bölgeleri de etkilemesine sebep olmuş ve özellikle finans sektöründe kırılmalar yaşatmıştır (Bilge, 2009, s. 27).

Klasik iktisatçıların geneli ilk olarak krizin sermaye birikimi esnasında “rastlantısal”, “tesadüfen” olarak meydana geldiğini ileri sürmüş ve bu nedenle krizin sebeplerini derinlemesine incelememiştir. Çünkü klasik iktisat teorisinde görünmeyen elin ekonomide oluşan krizleri çözeceği yönünde bir görüş hakimdir. Ancak Malthus, Sismondi gibi iktisatçılar tüketim mallarına olan talebin, üretime ne şekilde etki edeceğini incelemiş ve klasik iktisatçıların bakış açılarına karşı çıkmıştır. Hatta krizleri ekonomik sistemin doğasına aykırı bulmuşlardır. Marx’a öncülük eden Sismondi, tam istihdam dengesinin kendiliğinden oluşmadığını savunup, krizi “burjuva” ve “proleter” olarak ikiye ayrılan sınıfların çıkar çatışması ile açıklamıştır. Marx ise, esas sorunun devresel dalgalanmalar olduğuna dikkat çekmiştir. Marx’a göre, kapitalizmin içinde var olan çelişkiler kendini devresel krizler olarak belli eder. Kapitalizmin gelişmesi, krizlerin de daha şiddetlenmesine ortam yaratır (Kazgan, 2004, s. 327). Zaten sosyalist yaklaşıma göre krizler kapitalist sistemin içinde var olan kaçınılmaz bir süreçtir ve bu sistemin merkezinde bulunmaktadır.

Kriz konusuna farklı yaklaşımları getiren önemli bir olay da kuşkusuz 1929 yılında yaşanan Büyük Buhran’dır. Yaşanan bu kriz ile toplam talep üzerinde daha da durulmaya başlanmıştır. Her ne kadar 1929 Krizi sebebiyle toplam talep olgusu akla ilk Keynes’i getirse de Sismondi, Marx, Mandel, Samuelson gibi iktisatçılar için de toplam talebin kriz teorilerinde önemli bir yeri vardır. Ancak Keynes, kriz olgusunu sistematik bir şekilde incelemiştir. Keynes krizi, “yükselen konjonktür ortamında, iktisadi ajanlar tarafından genellikle öngörülmeleyen ve çoğu zaman şiddetli ve ani olarak meydana gelen bir olay” olarak betimlemektedir. Kriz ortamının oluşmasının ve işsizliğin artmasının nedenini, reel ücretlerin yüksekliği ile açıklamaz. Ücretlerin düşmesi, insanların harcanabilir gelirlerini azaltır. Bu durum krizin aşılmasına yardımcı olmaz, aksine krizin daha da kötüleşmesine ortam hazırlar (Orhan, 1990, s. 43). Keynes, yetersiz efektif talebin ekonomik kriz yaratacağını ve bu durumun maliye politikasının özellikle kamu harcamalarının kullanımı ile çözüleceğini savunmuştur. Devletin piyasaya müdahale etmesi gerektiğini böylece krizin çözümü ve istihdamın dengeye gelmesinin mümkün olacağını ileri sürmüştür. Yani ekonomik krizi oluşturan neden efektif talep yetersizliğidir ve bunu aşmanın tek yolu devlet alanının faaliyetlerini genişleterek sosyal politikaları etkin hale getirmektir.

Yeni liberal yaklaşımı oluşturan; Monetarizm, Arz Yanlı ve Yeni Klasik Yaklaşım; bir ekonomik krizin ve piyasada oluşan istikrarsızlıkların nedenini

hükümetlerin izlediği para ve maliye politikaları olarak görür. Mevcut politikaları uygulamada yetkin olmayan kamu kesimi, yanlış uygulamalarla işsizlik ve enflasyon gibi makro ekonomik sorunların çıkmasına sebep olmuştur. Kriz ortamından çıkmanın tek yolu kamu kesiminin ekonomiye müdahalesini önlemek ve ekonomiyi serbest piyasa kurallarına göre yönetip liberal ekonomik model benimsemektir (Duman, 2011, s. 29; Özcan, 2009, s. 97-99).

Kuşkusuz etkileri neredeyse bir savaş kadar yıkıcı olabilen kriz yukarıda olan açıklamalarla sınırlı olamaz. Her iktisatçı kriz olgusunu kendi bakış açısına göre değerlendirirken içinde bulunduğu dönem ve o dönemin koşullarından da etkilenmiştir. Değişen ve küreselleşen dünya, ekonomik kriz kavramını ve çözüm yollarını etkilemiş ve etkilemeye devam edecektir.

Kriz kavramsal olarak ekonomide anormal, beklenmeyen bir durumun var olmasını ifade eder. Piyasa mekanizmasında piyasaların düzgün işlememesi ya da oluşan aksaklıklar yüzünden aşırı kırılğan hale gelerek ciddi dalgalanmalara neden olmasıdır. Kriz piyasa mekanizmasının var olduğu kapitalist ekonomilerde belirli bir an için yapılan tanımlamadır ve harekete dair bir kavramdır. Durağan değildir. Her kriz mevcut hareketin iç dinamiği içerisinde değerlendirilmektedir (Eroğlu & Albeni, 2002, s. 97).

Aykut Kibritçioğlu ekonomik krizleri, “Ekonomik kriz, herhangi bir mal, hizmet, üretim faktörü ya da döviz piyasasındaki fiyat ve/veya miktarlarda, kabul edilebilir bir değişme sınırının ötesinde gerçekleşen şiddetli dalgalanmalar olarak” tanımlar (Kibritçioğlu, 2001, s. 174).

Kriz hiçbir etkiye bağlı olmadan aniden, beklenmedik bir zamanda ortaya çıkan çalkantılı bir dönemin yaşanmasına sebep olurken, bazı taraflar için de yeniden yapılanma yolunda bir fırsat olarak değerlendirilmektedir. Daha önce de açıklandığı gibi bunalım ve fırsat anlamını aynı anda içinde barındıran kriz, her şekilde ekonomide yeni düzen başlangıcı olarak betimlenir (Uludağ & Arıcan, 2003, s. 51).

Sosyal bilimlerde krizin tek bir tanımını yapmak kolay değildir. Bazı çevreler durgunluğu bazıları da enflasyonu kriz olarak tanımlamaktadır. Örneğin, 2007 yılında Amerikan piyasalarında meydana gelen subprime mortgage kredilerindeki batışların neden olduğu küresel sarsıntı eğer o şekliyle kalmış olsaydı mevcut duruma kriz yerine dalgalanma denecekti. Ama olaylar 2008 yılında mortgage kredi piyasasının en büyük iki kurumu Fannie May ile Freddie Mac’in kamu tarafından

devralınması ve beraberinde banka batışlarının yaşanmasına kadar gidince bu süreç kriz halini aldı (Eğilmez M. , 2011, s. 48,49).

Aktan ve Şen'e göre; deflasyon fiyatlar genel seviyesindeki azalma eğilimidir ve bir kriz değil ekonomik sorundur. Ancak fiyatlar genel seviyesinde beklenmedik bir anda aniden düşüş yaşanırsa bu durum depresyondur ve bir krizdir. 1929 yılında yaşanan Büyük Buhran da bu duruma verilecek önemli bir örnektir.

Yani özetle, yaşanan olayların ne derece kriz olduğu kişiden kişiye ya da duruma göre değişiklik gösterebilmektedir. Dolayısıyla kriz içinde değer yargısı barındırır. Bu sebepten ortaya çıkan her sıkıntılı durum kriz olarak nitelendirilmez. Mevcut bir duruma kriz diyebilmek için bazı temel özelliklerin bulunması gereklidir. Aktan ve Şen, bu özelliklerden şöyle bahsetmiştir;

- Krizler ani ve beklenmedik bir şekilde ortaya çıkar. Normal konjonktür içinde yaşanan her sorun kriz olarak tanımlanmaz. Zaman zaman oluşan rutin iniş çıkış ve sorunlar kriz kategorisine alınmaz. Yani kriz beklenmedik bir anda ortaya çıkan sarsıcı problemler olarak tanımlanmaktadır.
- Kriz kelimesi akılda ilk olarak negatif bir çağrışım yapsa da aslında içinde pozitif yönleri de taşır. Krizler; kişiler, kurumlar, organizasyonlar için bir yandan sorun ve tehdit oluştururken diğer yandan ise yeni, bambaşka fırsatlar doğurmaktadır.
- Krizin bir ekonomiyi etkileme süreleri bazen kısa bazen uzun olabilir. Bu sürenin uzunluğu ekonominin veya organizasyonun dayanıklılığı ve krize karşı gerekli tedbirleri alıp almamasına bağlıdır. Eğer zamanında tedbir alınırsa elbette etkileri yıkıcı olmayacaktır.
- Krizler bulaşıcıdır. Aynı bulaşıcı hastalıklar gibi herhangi bir sektörde ya da ekonomide oluşan kriz başka bir sektöre ya da başka bir ekonomiye bulaşabilir. (Aktan & Şen, 2001, s. 1225)

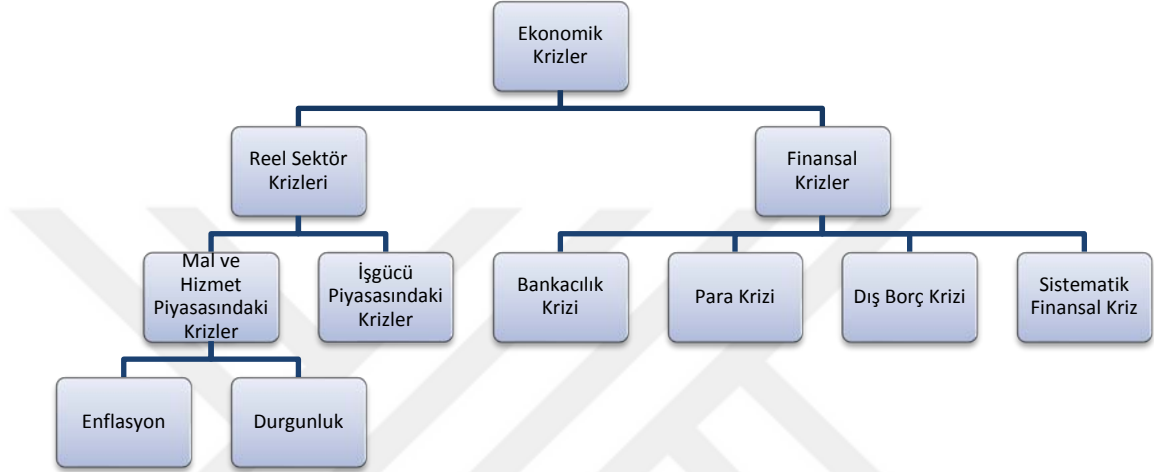
Bu durumda krizi genel çerçevede tanımlayacak olursak “Ekonomide aniden ve beklenmedik bir şekilde ortaya çıkan olayların makro açıdan ülke ekonomisini, mikro açıdan ise firmaları ciddi anlamda sarsacak sonuçlar ortaya çıkarması” şeklinde açıklayabiliriz (Aktan C. C., 2004).

1.2.Kriz Türleri

Kriz türlerini reel sektör krizleri ve finansal krizler olarak iki ana kolda değerlendirebiliriz. Reel sektör krizleri mal ve hizmet ya da işgücü piyasalarında

oluşan aksamalarla kendini hissettirir ve sonrasında enflasyon krizi ya da durgunluk krizi olarak kendini gösterir. Finansal krizler ise döviz ve hisse senedi piyasaları gibi finans piyasalarında anormal fiyat hareketliliği veya bankacılık sisteminde bankaların batık kredilerin fazlaca artması sonucunda yaşanan ekonomik problemlerdir (Kibritçioğlu, 2001, s. 175).

Şekil 1. Makro Ekonomik Krizlerin Sınıflandırılması

KAYNAK: (Kibritçioğlu, 2001)

Daha önce belirtildiği gibi krizler doğrudan doğruya reel ya da finansal sektörde olabileceği gibi, birbirini de etkileyebilir. Şöyle ki, finansal sektörde meydana gelen bir kriz reel sektörde de etki gösterebilir. Örneğin Türkiye’de 2001 yılında yaşanan kriz, finansal sektörde meydana gelmesine rağmen reel sektörü de ciddi şekilde etkilemiştir. Bu kriz faiz oranı kanalı, kredi kanalı, döviz kuru değişkenliği gibi aktarım mekanizmaları ile reel sektörü etkisi altına almıştır. Bu süreç Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın (TCMB) 2002 yılı raporunda şu şekilde özetlenmiştir:

2001 yılı Şubat ayında yaşanan ikinci krizden sonra dalgalı kur rejimine geçilmesiyle birlikte bu eğilim artarak devam etmiştir. Türk Lirasının (TL) değer kaybı, faiz oranlarının artması ve başta akaryakıt ve enerji olmak üzere kamu fiyatlarındaki yüksek oranlı ayarlamalar nedeniyle üretim maliyetlerinin artması sonucunda genel fiyat seviyesi artış eğilimine girmiş ve yılsonu tüketici fiyatları enflasyonu %68,5, toptan eşya fiyatları enflasyonu ise % 88,6 düzeyinde gerçekleşmiştir. Türk Lirasının hızlı değer kaybetmesi, reel faizlerdeki yükselme ve bankacılık sisteminin kredi arzını daraltması, özellikle dayanıklı tüketim mallarına yönelik harcamalar ile sabit sermaye yatırımlarını olumsuz etkilemiş ve reel Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) % 7,5 oranında azalmıştır. Ancak, ithalattaki hızlı daralma ve ihracat ile turizm gelirlerindeki artış nedeniyle net mal ve hizmet ihracatının büyümeye katkısı pozitif yönde

olmuş, cari işlemler dengesi ise 2001 yılı sonunda 3,4 milyar \$ fazla vermiştir. Bununla birlikte, enflasyon, faiz oranları ve döviz kurundaki olumsuz gelişmelere, iç borçlanma vade yapısındaki kısalmaya rağmen alınan önlemlerle kamu kesimi faiz fazlasının GSMH'ye oranı öngörülen hedefin üzerinde % 7 dolayında gerçekleşmiştir (TCMB, 2003, s. 14).

Krizler ortaya çıkış nedenleri, etkileri ve sonuçları olarak benzer ve farklı yönleri sahiptir. Bazı krizler gerek sosyal gerek ekonomik açıdan ciddi zararlar meydana getirirken, bazıları ise doğru politikalar uygulandığı takdirde fırsata çevrilebilir. Bu noktada önemli olan erken uyarı sistemlerinin fark edilmesi ve krizin kaynağının doğru tespit edilmesidir.

1.2.1. Reel Sektör Krizleri

Reel sektör işgücü ile mal-hizmet piyasaları şeklinde ikiye ayrılır. Kriz işgücü piyasalarında kendisini üretimde ve/veya istihdamda meydana gelen önemli daralmalar biçiminde gösterir. Mal ve hizmet piyasalarındaki fiyatlar genel düzeyinin sürekli artışı literatürde enflasyon olarak isimlendirilir. Eğer bu artışlar belirli bir sınırın üstünde seyrediyorsa, aşırı ve aniden oluşmuşsa buna enflasyon krizi denilmektedir. “Enflasyon, mal ve hizmet piyasasındaki toplam talep artışlarından kaynaklanan pozitif(parasal) şoklar ve toplam arz cephesinden kaynaklanan negatif(reel) şoklar ile birtakım fiyat uyum etkenleri ve politik/kuramsal dinamik süreçlerin birlikte işleyişi sonucunda ortaya çıkan bir sonuçtur” (Kibritçioğlu, 2001, s. 2).

Enflasyon dönemlerinde ekonomide fiyatlar genel düzeyi “sürekli” artar. Bu durum paranın satın alma gücünün azalmasına neden olur. Ancak yaşanan her enflasyonu kriz olarak nitelendirmek doğru değildir. Fiyatlar genel düzeyindeki artışlar ekonominin o andaki durumu ile bağlantılı olmakla birlikte birtakım ülkelerde örneğin Türkiye gibi, enflasyon kronik bir hal almıştır. Üstelik düşük bir enflasyonla bile ekonomik büyümenin gerçekleştiği dönemler olmuştur. Enflasyonun ilerleyip kriz halini aldığı en iyi örnek 1946 yılında Macaristan'da meydana gelen enflasyondur ki bu enflasyon şu ana kadar dünyada yaşanan en yüksek oranlı enflasyondur. Ülkede aylık en yüksek enflasyon oranı%13,600,000,000,000,000 (13 kilyon 600 katrilyon) olduğunda günlük enflasyon oranı %195'ti ve Macaristan'da fiyatlar her 15.6 saatte kendini ikiye katlamıştı (Hürriyet Gazetesi, 2015) . Bu rakamlar yaşanan enflasyonun ciddiyetini göstermektedir.

Şen ve Aktan'ın açıklamaları ile enflasyon olgusu açıklanacak olursa:

Enflasyon, gerek devlet gerekse birey ve firmalar açısından bir sorundur ancak 'kriz' değildir. 'Hiper enflasyon' ise bir krizdir. Çünkü hiper enflasyon, fiyatlar genel seviyesinin aniden ve beklenmedik bir biçimde artmasıdır. Örneğin, bugün Türkiye'nin yaklaşık yirmi yıldır içinde bulunduğu kronik enflasyon ortamını kriz olarak adlandırmak doğru değildir. Buna karşın 1980'li yıllarda birçok Latin Amerika ülkelerinde, 1990'lı yıllarda ise sosyalizmin yıkılması ile birlikte piyasa ekonomisine geçiş yapan ülkelerde aniden ortaya çıkan hiper enflasyon gerçek anlamda bir kriz olarak adlandırılabilir. Tarihsel açıda ilk büyük hiper enflasyon XVI. yüzyılda Avrupa'da görülmüştür. Amerika kıtasının keşfedilmesinden sonra çok büyük miktarlarda değerli maden Avrupa'ya taşınmış ve taşınan altın gümüşün artması neticesinde Avrupa'da hiper enflasyon olgusu yaşanmıştır. Bu ilk krizin ardından dünya zaman içerisinde çeşitli ülkelerde konjonktür hareketleri izlendiğinde fiyatlar genel seviyesindeki iniş çıkış hareketleri iktisat biliminde 'konjonktürel dalgalanmalar' olarak adlandırılır. Konjonktürün değişik dönemlerinde ortaya çıkan enflasyon, deflasyon, stagflasyon, resesyon gibi gelişmeleri kriz olarak adlandırmak doğru değildir (Aktan & Şen, 2001, s. 1226).

Talepte yaşanan artış enflasyonun en belirgin göstergesidir. Buna karşın mal, ve hizmet, hammadde ve işgücüne olan talep azalması ise durgunluğun göstergesidir. Durgunluk, fiyatlar genel seviyesinde meydana gelen artışların, ekonomideki mal ve hizmet üretiminin yatırımları teşvik edecek seviyenin altında meydana gelmesidir. Yani durgunluk, ekonomi için yeterli yatırım yapılmamasından dolayı GSMH artış hızının düşük seviyede olmasıdır (Kibritçioğlu, 2001, s. 176). Örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nden sonra dünyanın ikinci büyük ekonomisi olan Japonya, 1990'lı yılların başlarında durgunluk yaşamıştır. İç talep, arz fazlasını eritememiş fiyatlar düşmüş ve bu yüzden şirketler kar elde edememeye başlamıştı. Büyüme oranları büyük ölçüde azalmış ve işsizlik de artmıştı.

Özetlemek gerekirse sürekli bir enflasyon ya da sürekli bir durgunluk yaşanması var olan ekonomik durumu kriz yapmaz. Gelişmiş ekonomilerde bile bir miktar enflasyon görülmektedir. Örneğin bir ülkedeki yıllık enflasyon oranı %8-9 oranında devam ediyorsa bu durum kriz olmaz. Fiyatlar genel düzeyindeki artışın kriz tanımı içinde değerlendirilmesi için ani ve şiddetli bir çıkış göstermesi, etkilerinin çok kısa sürede geçmemesi gerekir.

1.2.2. Finansal Krizler

Mishkin finansal krizleri açıklarken asimetrik bilgiyi temel alır. Finansal krizleri de şu şekilde tanımlar:

Bir finansal kriz, ters seçim ve ahlaki tehlike (moralhazard) sorunlarının ileri boyutlara varması ve böylece finansal piyasaların, fonların en verimli yatırım fırsatlarına sahip olan ekonomik birimlere kanalize edilmesindeki etkinliğini

kaybetmesi nedeniyle finansal piyasalarda ortaya çıkan doğrusal olmayan bir bozulmadır” (Mishkin, 1996, s. 39).

Mishkin’e göre finansal krizin yaşandığı bir ekonomide piyasalar etkin bir şekilde çalışmaz. Sonuç olarak, yaşanan ekonomik faaliyetlerin hacminde önemli ölçüde daralmalar meydana gelir (Mishkin, 2001, s. 3). Ayrıca finansal krizlerin oluşmasına ortam hazırlayan dört unsur vardır. Bu unsurlar oluştuğunda bir ekonomide makro ekonomik değişimler yaşanmaktadır ve kriz ortamı oluşmaktadır Bu unsurlar:

- 1- Finansal sektördeki bilançoları bozulması,
- 2- Faiz oranlarında meydana gelen artışlar,
- 3- Belirsizlik artışları,
- 4-Varlık fiyatlarındaki değişimlerin finansal olmayan şirket bilançolarını kötüleştirilmesi

Michael Bordo için finansal kriz; iktisadi birimlerin beklentilerinde gerçekleşen bir değişim, bazı finansal kurumların iflas etmesine yönelik duyulan korku, gayrimenkul ve likit olmayan varlıkların likiditeye çevrilme girişimidir (Bordo, 1987; Kindleberger, 2000, s. 9).

Goldstein ve Turner finansal krizi, ödemelerin bozulması, kısa vadeli faiz oranlarının kötüleşmesi ve iflasların gerçekleşmesiyle finansal göstergelerin hepsinin ya da çoğunluğunun birden bire, keskin ve açık bir biçimde kötüleşmesi olarak tanımlar (Yücel & Kalyoncu, 2010, s. 54).

Finansal krizlerle alakalı iki çeşit gösterge bulunmaktadır. Bunlardan ilki, ülkedeki yatırım riskinin yükseldiğini öngören ve finansal bir krizin gerçekleşeceğine dair beklentileri büyüten ön göstergelerdir. İkincisi ise ekonomide finansal krizin gerçekleşeceğine dair beklentileri besleyen bu göstergeler haricinde, mevcut krizin büyüklüğü ile ilgili bilgi veren temel göstergelerdir. Döviz kurlarında oluşan şiddetli dalgalanmalar, gecelik faizlerdeki aşırı yükselmeler, döviz rezervlerindeki oluşan önemli miktardaki eksilmeler bu göstergelere örnektir (Aslan & Süslü, 2001, s. 662). Döviz kuru üzerinden uygulanan yanlış politikalar, uluslar arası boyutta meydana gelen finansal şoklar, sermaye akımlarının tersine dönmesi, uygun koşullar altında yapılmayan liberalizasyon, mali politikaların eksiklikleri ve yetersizliği, kötü yapılandırılmış bankacılık sistemi, önlenemeyen bütçe açıkları ve ödemeler bilançosu problemleri, banka panikleri finansal krizlerin gerçekleşme nedenleri arasındadır.

1.2.2.1. Finansal Kriz Türleri

Radelet ve Sachs çalışmalarında finansal krizleri; makroekonomik politikaların sebep olduğu krizler, yaşanan finansal panikler, finans fiyatlardaki balonların patlaması ve ahlaki tehlike krizleri olmak üzere dörde ayırmaktadır (Radalet & Sachs, 2000, s. 106-107).

Feldstein, finansal krizleri dört ana başlıkta değerlendirir. Bunlar “cari hesap krizleri, bilanço krizleri, banka-paniklerinin yol açtığı para krizleri, sirayet krizleri ve irrasyonel spekülasyondur” (Feldstein, 1999, s. 6).

Krizler; krizi oluşturan sektöre göre, özel-kamu ve bankacılık-şirket krizleri; var olan dengesizliklerin yapısına göre, akım ve stok dengesizlikler son olarak da bu dengesizliklerin sebep olduğu finansman vadesine göre likidite ve borç ödeyememe krizi olarak sınıflandırılabilir (IMF, 2002, s. 7).

Finansal kriz türleri ile ilgili yapılan bu çeşitlemelere karşın kriz türlerini ana hatları ile değerlendirecek olursak dört başlık altında inceleyebiliriz. Bunlar:

- Bankacılık krizi
- Para krizi,
- Dış borç krizi
- Sistemik finansal krizlerdir.

1.2.2.1.1. Bankacılık Krizi

Bankacılık krizleri, genellikle bankaların yaşadığı gerçek ya da potansiyel iflaslarda ve temel fonksiyonlarını gerçekleştirmedeki başarısızlıkları durumunda ortaya çıkmaktadır. Mevduat bankalarının aniden fon geri çekilişlerine maruz kaldığı, likidite sıkıntısına girdiği ve hatta geri ödeme yapamadığı durumlar bankacılık krizi olarak nitelendirilir (Varlık, 2002, s. 163).

Bankacılık krizlerinin ekonominin bütününe olan etkisi oldukça önemlidir çünkü bankalar günümüzde kaynak dağılımını belirleyen kuruluşlardır. Krizin maliyeti, bankaların ekonomideki rolüne bağlıdır. Bu yüzden bankalarda meydana gelen herhangi bir problem ekonomide ciddi izler bırakabilir. Bankacılık krizleri finansal kriz içinde önemli bir etkiye sahiptir. Bugün sadece az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkeler değil, gelişmiş ülkeler de bankacılık krizlerini yaşamaktadır. Örneğin Uluslararası Para Fonu'na (International Monetary Fund, IMF) üye ülkelerin dörtte üçü banka sektöründe sorunlar yaşamıştır.

IMF'nin 2002 yılında yayımladığı "Fırtına'nın Gözü" isimli raporda bankacılık krizlerinin sebepleri olarak fiili ya da potansiyel banka mevduatlarının çekilmesi; finans kuruluşlarının ve bankaların yapması gereken yükümlülüklerini ertelemeleri sonucunda yaşanan banka iflasları olarak gösterilmiştir (IMF, 2002, s. 6). Ayrıca faiz hadlerindeki değişimler, enflasyon, büyüme, arz ve talep değişimleri, sermaye hareketleri gibi makro olgular, yetersiz denetim ve düzenleme, alınan aşırı risk, yetersiz sermaye gibi mikro olgular bankacılık krizine yol açmaktadır. Ayrıca bu kriz türü, para krizinden daha uzun süre piyasada etkisini gösterip daha yıkıcı sonuçlar yaratabilmektedir.

Bretton Woods Sistemi'nin çökmesi liberalleşme eğilimlerini arttırmış ve uluslararası sermaye her geçen gün serbestleşmeye başlamıştır. 1950 ve 1960'li yıllarda bankacılık krizlerine çok rastlanmasa da 1970 ve sonrasında sermayenin serbestleşmesi krizlerin sayısını da krizlerin maliyetini de arttırmıştır. Hatta para krizleri ile aynı anda yaşanmaya başlamıştır. Yani finansal serbestleşme ve bankacılık krizleri arasında bir bağlantı vardır ve finansal liberalizasyon ne kadar artarsa bankacılık krizi yaşanma ihtimali de o kadar fazla olmaktadır (Demirgüç-Kunt & Detragiache, 1999, s. 319).

1.2.2.1.2. Para (Döviz) Krizi

Para krizi, ülke parasına duyulan güvenin kaybolması bu sebeple spekülasyon fonların ülkeyi terk etmeye başlaması ve Merkez Bankasının tüm destekleme çabalarına karşın mevcut kurun devam ettirilemeyerek ulusal paranın devalüe edilmesi veya tümünden dalgalanmaya bırakılması şeklinde nitelendirilmektedir (Seyidoğlu, 1999, s. 583).

Bir ülke parası üzerinde spekülasyon bir atak yaşanırsa, ulusal para devalüasyona uğrar ya da şiddetli değer kaybı yaşarsa veyahut tüm bunların dışında Merkez Bankası büyük miktarlarda rezerv satmak veya faiz oranlarını ciddi şekilde yükseltmek suretiyle parayı korumaya zorlanırsa bir döviz veya para krizi ortaya çıkar (Delice, 2003, s. 59).

Döviz krizleri çoğunlukla sabit kura dayalı dezenflasyon programları sonucu ortaya çıkıp yerli paranın değer kazanmasıyla, cari işlemler dengesindeki açık büyümesiyle devam eder. Bu duruma rağmen sabit kurdan çıkamayarak ekonomik faaliyetlerine devam eden ülkeler, zorunlu olarak bir krize sürüklenmektedir (Eren & Süslü, 2001, s. 664).

Döviz krizlerinin belirleyicilerini beş grupta toplayabiliriz:

- Makro ekonomik göstergelerdeki zayıflık ve yanlış iktisat politikaları
- Finansal alt yapıdaki yetersizlik
- Ahlaki risk ile asimetrik enflasyon
- Piyasadaki kreditorler ile uluslararası finans kuruluşlarının yanlış beklentileri
- Siyasal suikastlar veya terör saldırıları gibi bazı alışılmadık olaylar (Balı & Büyükşalvarcı, 2011, s. 16).

Yukarıda bahsedilen bu nedenler para krizinin oluşmasında ortam hazırlamaktadır. Bu nedenlerden bir ya da birden fazlası para krizi öncesinde bir ülkenin sık rastladığı sorunlardır. Bu tarz durumlarda önemli olan nokta, devletin alacağı ekonomik kararlardır. Karar alıcılar Merkez Bankası rezervlerindeki erime, yüksek faiz oranları, ciddi bir devalüasyon üçgeninde stratejik bir sonuç elde etmek zorundadır. Ayrıca önem verilmesi gerek bir konu daha vardır ki para krizlerinde yayılma mekanizmasına sıkça rastlanmaktadır. Bu durum ekonomiler için ciddi bir şok ve yıkıcı etki yaratmaktadır. Örneğin 1992 Avrupa Döviz Kuru Mekanizması Krizi (ERM), 1995 Latin Amerika Krizi ve ardından yaşanan 1997 Doğu Asya Krizi birbiri ardına gelmiş ve kötü etkilerini özellikle Doğu Asya Krizi'nde belli etmiştir.

Para krizlerinin teorik çerçevesi üç başlık altında toplanmaktadır. Krugman'ın 1970'lerdeki çalışmalarını içeren Birinci Nesil Kriz Modelleri, 1980'li yıllarda Obsfeld'in çalışmalarını kapsayan İkinci Nesil Kriz Modelleri ve son olarak Asya Krizi'nin temel alındığı Üçüncü Nesil Kriz Modelleri'dir.

Birinci Nesil Kriz Modelleri: Bu model Meksika, Arjantin gibi Latin Amerika ülkelerin krizlerini açıklamak için Salant-Henderson, Krugman ve Flood-Garber tarafından geliştirilmiştir. Modelde makro ekonomik göstergelerin kriz için önemli olduğu vurgulanırken sabit döviz kuru uygulamaları ve genişleyici politikalar ilişkilendirilmekte, politik tutarsızlıkları ile nasıl kazanç sağlamaya çalıştığı değerlendirilmektedir. Krizi oluşturan makro ekonomik nedenler; bütçe açıkları, yüksek enflasyon, aşırı değerli döviz kuru, cari açıklar, ülke içindeki yüksek faiz oranlarıdır.

Birinci nesil kriz modeline göre, bir krizin oluşması için kesinlikle para ve maliye politikaları ile döviz kuru politikaları arasında tutarsızlıklar olmak zorundadır. Bu konuda en sık rastlanan örnek ise, döviz kuru sabit tutulurken çoğunlukla bütçe açığını finanse etmek için para mekanizmasının kullanılmasıdır.

Döviz kuru paritesi sabitken, devletin açıklarını kapatmak ya da başka sebeplerle genişletici para politikası uygulaması sonucu Merkez Bankasının rezervleri yavaşça eriyecektir. Rezervler ödemeler dengesi açığını, bu genellikle bir yıllıktır, karşılayacak seviyeye doğru indikçe, spekülâtörler döviz alımını hızlandırıp ve döviz paritesinin çok daha erken bir zamanda terk ederek devalüasyona gidilmesine yol açacaktır. Birinci nesil kriz modelleri, uygulanan para, maliye ve döviz kuru politikaları arasındaki mevcut temel uyumsuzluklara dayandığı için temel ilkelerin önemli olduğunu vurgular (Değirmen, Şengönül, & Tuncer, 2006, s. 467-468).

Birinci nesil kriz modellerinin temel düşüncesi; döviz kuru rejimi, artan kamu kesimi borcu ve borcun parasallaşması arasındaki tutarsızlıktır. Bu durum, eğer Merkez Bankası yeteri kadar rezerve sahipse bir süre sürdürülebilir. Ancak rezervleri azalırse spekülâtörler ulusal paraya karşı pozisyon alır. Buna göre beklenmedik para krizleri, yatırımcıların ya da piyasayı yönlendirenlerin yanlış hareketleri ile açıklanamaz. Ulusal paranın fiyatını o seviyede korumanın zorluğu, artık o parayı elde tutmanın cazip olmayacağı fikrinden kaynaklanır ve sabit kur rejiminin sona ermesi sonucu sermayenin spekülâtif kaçıışı da kendiliğinden gerçekleşir (Goldstein, Kaminsky, & Reinhart, 2000, s. 12).

İkinci Nesil Kriz Modelleri: Birinci nesil kriz modelleri 1992- 1993 yıllarında yaşanan Avrupa'daki döviz kuru krizini açıklamada yetersiz kalmıştır. Çünkü krizin ortaya çıktığı dönem öncesinde makro ekonomik göstergeler kriz sinyali vermemekteydi ve bu durum yaşanacak olan krizin makro ekonomi temel alınarak açıklanamayacağını göstermiştir.

İkinci nesil kriz modelleri, para ve maliye politikaları tutarlı olmasına rağmen ülke parasına yapılan atakların ekonomik kriz meydana getireceği görüşündedir. Hükümetler fayda maliyet analizini dikkate alarak piyasadaki olumsuz beklentilerin kendini doğrulayacağını savunur. Döviz kurunu sürdürmekle ilgili kararını da sürdürmenin maliyetini ve faydasını hesaplayarak verir.

İkinci nesil kriz modellerinin temellendirildiği faktörleri sayacak olursak;

- Birincisi, hükümetlerin sabit döviz kur sistemini uygulamak istemeleri için bir neden olmalı
- İkincisi, hükümetlerin sabit döviz kurunu korumak istemesinin bir nedeni olmalı.

- Üçüncüsü, krize neden olan mantığın oluşması için, sabit kur maliyeti öyle fazla artmalı ki insanlar sabit kur sisteminin artık devam edemeyeceği fikrine sahip olmalı (Durmuş, 2010, s. 36).

Birinci nesil kriz modellerinden farklı olarak ikinci nesil kriz modellerinde şu durumlara vurgu yapılmaktadır:

- Hükümetin neden sabit döviz kurunu terk etmesi gerektiğini açıklar,
- Hükümetin sabit döviz kurunu korumak istemesi için bir sebebi olmalıdır,
- İnsanların sabit döviz kurunun iptal edileceğine inanması için krize neden olan kısır döngünün meydana gelmesi gerekir ki bu yüzden sabit döviz kurunu korumanın maliyeti belli bir seviyeye gelmelidir (Krugman, 1997, s. 311).

Üçüncü Nesil Kriz Modelleri: Birinci ve İkinci Nesil Kriz Modelleri 1990'ların sonuna kadar olan krizleri açıklamakta yeterli olsa da, Latin Amerika ve Güneydoğu Asya krizlerini açıklayamamıştır. Bu durum yeni bir yaklaşımı zorunlu kılmıştır. Krugman'ın "Hükümetin Ahlaki Risk Yaklaşımı" ve Sach'ın "Finansal Atak Yaklaşımı" tezlerine dayanan Üçüncü Nesil Kriz Modellerinin hedefi, krizin ülkeler arasındaki yayılma nedenlerini açıklamaktır. Bu modele göre bankacılık krizleri ve para krizleri adeta bir kısır döngü yaratacak şekilde birbirini tetiklemektedir.

Üçüncü Nesil Kriz Modelleri ahlaki tehlike, vade ve para birimi uyumsuzluğu modelleri olarak üç grupta toplanmaktadır. Ahlaki tehlike modellerinde hükümetler, bankaların mevduat sahiplerine açıkça olmasa bile gizli mevduat garantileri sağlamaktadır. Bankalara sağlanan bu tür garantiler, zayıf denetim nedeniyle gözetim ve kontrolde yaşanabilecek eksikliklere neden olur ve ahlaki tehlike sorununa yol açmaktadır. Vade ve para birimi uyumsuzluğu modelleri ise, bankaların yabancı para cinsinden kısa vadeli yükümlülüklerle, yerli para cinsinden uzun vadeli varlıklara sahip olmasıyla ortaya çıkar ve likidite problemleri çevresinde gelişir. (Altıntaş & Öz, 2007, s. 23-24)

Üçüncü Nesil Modelleri, sermaye girişlerinin ve çıkışlarının serbest olduğu, büyüme modelini baz almaktadır. Yani tam sermaye hareketliliği vardır. Hükümet sıkı bütçe kısıtlamalarına dahil olmayan ve aşırı değerli şirket senetlerine teminat veren bankalara garanti verir. Bu bankaların bazıları yurt dışında olan bankaların şubesi konumundadır. Yurt içi şirketlerin çoğunluğu ise kredilerini yurt dışı

fonlarından borçlanarak temin eder. Kısaca hükümet, finans sisteminde oluşan dengeyi kurmak, yurt dışındaki bankaları teşvik etmek hedefiyle dolaylı veya dolaysız destek sağlamaktadır. Ancak hükümet, finans sistemindeki bu düzenlemeyi eğer uzun süre devam ettiremezse finans sisteminde ahlaki tehlike sorunu kendini gösterir (Çeviş, 2005, s. 48).

1.2.2.1.3. Dış Borç Krizi

Dış borç krizi, bir ülkenin gerek kamu kesimi gerekse özel kesim dış borçlarını ödeyememe durumudur. Böyle bir kriz sürecinde ülkeler borçlarının anapara ve faizlerini ödeyemez durumdadır ya da borçlar yeni ödeme planına bağlanır, yükümlülükler ertelenir.

Dış borç krizlerinin özelliklerine değinecek olursak bu krizler, alınan dış borçları geri öderken yaşanan geçici bir durumdur. Ancak bir ülke aldığı borçları geri ödeyebilecek kapasiteye sahip olmasına rağmen kaynaklarını yatırım ve üretim gibi alanlara tahsis edip cezai yükümlülüğe katlanmak isteyebilir. Bu tamamen ülkenin vereceği karardır ve ülkenin borcunu ödemedeki yükümlülüklerini tam olarak yerine getiremeyeceğini beyan etmesi ile kriz başlar. Dış borç krizlerinin en önemli özelliği sürekli olmayıp geçici bir dönem için yaşanmasıdır. Ayrıca, dış borç krizinde olan bir ülkede olumsuz etkiler sadece alacaklı taraf(lar)la sınırlı kalmaktadır (Çalışkan, 2003, s. 226).

1.2.2.1.4.Sistematik Finansal Krizler

Sistematik finansal krizler para ve bankacılık krizlerini kapsayan ve finansal piyasaların ciddi şekilde bozulmasına neden olan krizlerdir. Bir ülkedeki ekonomik, politik ve sosyal yaşam koşulları, sistematik finansal krizlerin oluşması için ortam hazırlayabilir. Böyle bir krizin yaşanması bir finansal sistemdeki varlık değerlemesi, ödemeler, kredi tahsisi gibi konuları kesintiye uğratmakla birlikte göstereceği yayılma etkisinin de dahil olmasıyla kriz şiddetlenebilir. Üretim kayıpları yaşanır, istihdam azalır ve milli gelirden düşüş kendini gösterir.

Bu krizler; döviz şoku, faiz şokları ve ekonomideki genel durgunluk sonucunda meydana gelmektedir. Ayrıca, krizin temelinde likidite sorunu vardır. Kriz bir yayılma süreci gösterir ve bu durumdan kurtulmak için devlet müdahalesi zorunludur. Sistematik finansal kriz, bir para krizine neden olur ancak; bir para krizi sistematik finansal krize yol açmayabilir (IMF, 1998, s. 75).

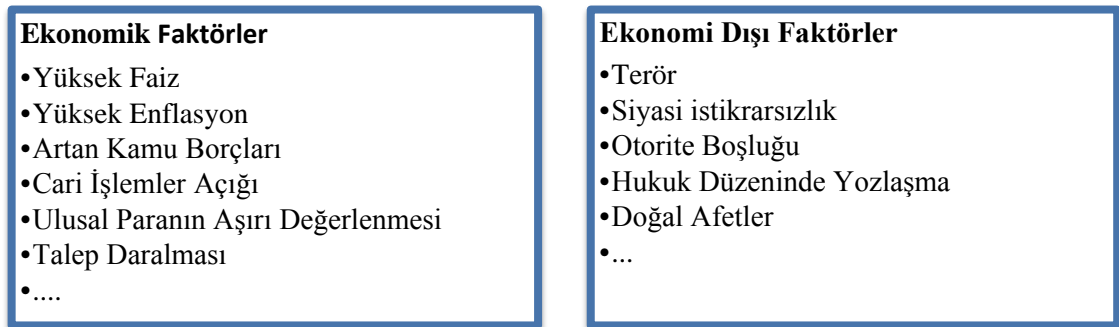
Literatürler incelendiğinde bir sürü farklı ayırım ile karşılaşılsa da bütün finansal krizlerin ortak özelliği, devam edemeyecek kadar yıkıcı etki yaratan ekonomik dengesizliklere, döviz kurunda ve ayrıca varlık fiyatlarında önemli dalgalanmalara sebep olmalarıdır. Bahsedilen dalgalanmalar istikrarsız makroekonomik göstergeler, kötü yapılandırılmış ve yanlış uygulanmış ekonomi politikaları, finansal altyapıda olan yetersizlikler, ahlaki tehlike, asimetrik bilgi, finans kuruluşlarının piyasa için hatalı öngörüler, suikast ya da terör saldırıları gibi bazı beklenmedik olaylarla ortaya çıkabilmektedir (Kibritçioğlu, 2001, s. 174).

1.3. Ekonomik Krize Neden Olan Faktörler

Bir krize çözüm üretebilmek için o krizin neden çıktığını ve kaynağını doğru tahlil etmek gerekmektedir. Aksi takdirde çözüm süreci var olan krizin daha da kötüleşmesine neden olur.

Her krizin kendine özgü meydana gelme sebepleri olmakla birlikte genel bir değerlendirme yapacak olursak bu sebepleri ekonomik ve ekonomik olmayan sebepler olarak iki ana kola ayrılabilir. Şöyle ki; bir ekonomide yüksek faiz, artan kamu borçları, ulusal paranın aşırı değerlenmesi, cari işlemler açığı gibi nedenlerden ötürü kriz yaşanabilir ve bunlar ekonomik kaynaklıdır. Ancak krizler her zaman ekonomik sebepler yüzünden meydana gelmez. Ülkede meydana gelen siyasi istikrarsızlık, otorite boşluğu, kötü yönetim gibi politik olaylar ya da meydana gelen doğal afetler (önemli miktarlarda can ve mal kaybı yaratacak kadar büyük deprem gibi), teknolojik yetersizlikler ya da terör ekonomik tabanlı değildir ve krize neden olabilir.

Şekil 2. Ekonomik Krize Neden Olan Faktörler

Ekonomik krizlerin etkileri ne boyuta ulaşırsa ulaşsın hiçbir kriz belirti veya sinyal vermeden meydana gelmez. Bu düşünceden hareketle bazı kriz sinyallerine örnek verecek olursak;

- İhracatın azalıp ithalatın artması
- Enflasyon
- Kısa vadeli sermaye girişinin artması
- Ulusal paranın değerlenmesi
- Büyümenin durması ya da düşüşe geçmesi
- Devletin döviz piyasasına müdahale etmesi
- Kredi hacminin artması
- Cari işlemlerde dengesizlik
- Kamu borçlarında önlenemeyen artış vs.

Her kriz meydana gelmeden önce bir şekilde sinyal verir. Örneğin 1994 yılında Türkiye’de yaşanan krizde kısa vadeli sermaye girişinin artması, ihracat ithalat dengesizliği, kurlarda bozulma ve devletin müdahalesi, ulusal paradaki değerlenme gibi sinyaller gerektiği şekilde dikkate alınsaydı yıkıcı etkileri yok edilebilirdi. Oysa sinyaller hem görmezden gelindi hem de yanlış yorumlandı. Haliyle 1994 krizinin etkileri oldukça kötü oldu. Özetle, burada önemli olan sinyalleri erken ve doğru algılayıp eldeki verilere göre doğru rota çizmektir.

1.4. Krizlerin Teorik Evrimi

1.4.1. Klasik Teoride Ekonomik Kriz

18.yy. sonu ve 19.yy. başında liberalizm adıyla gelişen klasik iktisat akımı, arz ağırlıklı bir iktisadi akımdır. Klasik iktisadi düşüncede önemli olan, birey ve bireysel düşüncedir. Asıl amaç toplumda özgürlüktür. Toplum kadar bireyin de özgürlüğü vurgulanmış, “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” ilkesini benimsenmiştir. Bu yüzden devlete çok az görev yüklenmiştir çünkü klasik teoride devlet, bireyin faaliyetlerini sınırlamaktadır. Klasik felsefeye göre devletin ülke içindeki ekonomik rolü azaltılmalı, bireyin rolü genişletilmelidir. Ülke dışında ise devlet serbest ticareti ve uluslar arası anlaşmaları destekleyen konumda olmalıdır (Friedman, 1988, s. 19).

Klasik iktisat için kriz, buhran dönemini ifade eder. Ekonominin temeli olarak kabul edilen “Ulusların Zenginliği” adlı eserde Adam Smith durgunluk

dönemini karanlık dönem olarak nitelendirmektedir. Klasik iktisadın başka bir önemli ismi J. B. Say ünlü Mahreçler Kanunu'nda "her arzın kendi talebini yaratacağını" vurgularken buhran dönemlerinin kalıcı olmayacağını anlatmaktadır. Say'a göre üretim fazlası yüzünden bir kriz oluşmaz çünkü üretim fazlası fiyat mekanizması yoluyla kendisini karşılayacak talebi bulur ve arz talep dengesi tekrar kurulur.

Klasik iktisat, piyasa sistemini benimserken devleti olabildiğince ekonomiden uzak tutar. Devlete gerek duymaz çünkü çıkacak bir buhran, sistemin kendi dinamikleri ile adeta "görünmez el" yardımıyla kendiliğinden çözülür. Görünmez el, piyasa sistemi ve fiyat mekanizmasıdır. Devletin ekonomiye müdahale etmediği ülkelerde arz ve talep kanunları işler, rekabet ortamında fiyat mekanizması kendiliğinden devreye girer. Bu sayede bireyin ve dolayısıyla toplumun refahını sağlayan bir denge mekanizması kurulur.

Klasik teori için, para politikası piyasadaki ekonomik istikrarın sağlanmasına etki edebilir bu sebeple para politikasına tam anlamıyla karşı değildir; ancak maliye politikası asla kullanılmamalıdır. Çünkü klasikler için ekonomik durgunluk geçici bir olaydır ve ekonomik istikrarsızlık ortada yokken para ve maliye politikasının uygulanması son derece yersizdir. Klasik akım popülerliğini 1930'lara kadar korumuş ancak 1930'lu yıllarda yaşanan uzun süreli depresyon klasik teoriye olan güveni sarsmıştır (Orhan, 1990, s. 43).

1.4.2. Neo-Klasik Teoride Ekonomik Kriz

1800'lü yılların sonundan 1920'li yıllara kadar geçen dönemde etkili olan bir iktisadi akımdır. Liberal bir temele oturtulan bu iktisat akımının klasik iktisatla benzer tarafları olmasına rağmen önemli noktalarda, birbirinden farklı görüşlere sahiptir. Leon Walras, Alfred Marshall, Stanley Jevons, Hermann Heinrich Gossen gibi iktisatçılar bu akımın temsilcileridir.

Neo-klasik yaklaşımın temeli, kendi gelirini kendileri üretim yaparak elde eden bireylerin, gelirlerini kendi istekleri yönünde piyasada sunulmuş olan mal ve hizmetler arasında bölüşürmesine dayanmaktadır. Bir bireyin belirli bir amaç için yaptığı harcamanın son biriminden elde ettiği faydanın, başka bir amaç için yaptığı harcamadan elde ettiği faydaya eşit olması gerektiğine inanılmaktadır. Birey seçim yaparken kendine en yüksek fayda düzeyini sağlayan en uygun bileşimi arar. Bu noktadaki temel amaç, gelir düzeyi veri alınıp, fiyat mekanizması sayesinde,

piyasanın birey faaliyetlerini düzenleyen en iyi araç olduğunu gözler önüne sermektir. Dolayısıyla neo-klasik yaklaşımda, klasik iktisadi yaklaşımın kabul ettiği tam istihdam dengesi, tam rekabet piyasası, Say Yasası ve piyasanın görünmeyen bir el tarafından dengeye getirildiği gibi varsayımlar zaten en baştan kabul edilmiştir (Guerrian, 1988, s. 14).

Neo-klasik iktisatçılardan L.Walras, tam rekabetin yaşandığı bir piyasada, tam bilgiye sahip olan üretici ile tüketicinin bir arada olarak toplam arz ve talebi dengeleyen bir ekonomik sistem meydana getirdiğini savunmaktadır. Böyle bir sistemde, tüketiciler faydalarını, üreticiler kârlarını maksimize etmeyi hedefler. Böylece bu piyasada toplam talep toplam arza eşit olurken toplam gelir de toplam tüketime eşit olur ve sonucunda “pareto optimumu” gerçekleşir. Neo-klasik sistemde, piyasa ekonomisinde ekonomik kriz yaşanması mümkün değildir ve denge fiyatında herhangi bir dengesizlik olmaz. Piyasaya müdahalede bulunulmaması görüşünde tüm neo-klasik iktisatçılar hem fikirdir. Çünkü asıl arz talep dengesizliğini piyasaya yapılan müdahale yaratır (Kazgan, 2000, s. 142-159).

Ekonomik birimler neo-klasik teoriye göre asla para yanılıgısına düşmez. Bu yüzden sistematik iktisat politikalarının uygulandığı zaman enflasyon ve konjonktürel dalgalanma oluşur, reel sonuçlar ortaya çıkmaz (Kök, 2002, s. 1195).

1.4.3. Marksist Teoride Ekonomik Kriz

Marx, teorilerini oluştururken Alman filozof Hegel, Fransız sosyalist Proudhon ve İngiliz ekonomist Ricardo ile birleştirerek oluşturmuştur. Tarihsel gelişmeyi açıklarken Alman felsefesini, Fransız sosyalizmini ve karların azalma eğilimini dikkate alıp İngiliz iktisadı ile temellendirmiştir. Marksizm bu üç akımın birleşmesiyle oluşmaktadır. Marx, toplumun gelişmesini belirleyen şeyin kullanılan üretim araçları ve tekniği olduğunu öngörmüştür (Özgüven, 2001, s. 167). Marx’a göre kapitalizmin çelişkilerle dolu bir yapısı vardır. Ekonomi içinde bu çelişkiler yüzünden çok sık depresyon ve resesyon yaşanmaktadır.

Marksist teoriye göre kapitalizmin çöküşünü hazırlayan iç ve dış faktörler vardır. İç faktörler ekonomik, dış faktörler politik kaynaklıdır. Ekonomik faktörler açısından bakıldığında, sermaye birikimi ve firmaların birleşmesi işçi sınıfının eksik tüketime sahip olmasına sebep olmaktadır. Eksik tüketim, Marx’a göre krizin nedenidir. Marx’a göre krizin sebeplerinden ilki, karların azalma eğilimidir. Sabit sermayenin değişir sermayeden fazla artması kar oranlarını azaltmaktadır. Yani

makineleşme emekten daha fazla olduğunda kar oranları azalır. Girişimciler daha fazla kar elde etmek için daha çok üretirler ve piyasada bir üretim fazlası meydana gelir ve kriz oluşur. İkincisi ise kapitalizmin doğasındaki dinamizmdir. Girişimciler karlarda olan azalma eğilimini telafi edip aşırı kar elde etmek istedikleri için teknolojik gelişmelere öncelik vermeye başlar. Hızlı teknolojik gelişmeler var olan makinelerin normal ömürlerinden daha önce değerlerinin kaybolmasına neden olur. Makineler teknik işlevlerini yerine getirirse de iktisadilik özelliğini kaybeder. Dolayısıyla firmalar makinelerini değiştirmek zorunda kalır ve sermaye israfı yaratarak ekonomide krize ortam hazırlar (Özgüven, 1991, s. 151-152).

Aslında Marksist ekonomik görüşe göre krizin temeli üretim merkezlidir. Eksik tüketim yoksulluğu arttırır. Toplam talep artışı, üretim artışı kadar artmaz. Oluşan sermaye birikimi üretimin daha da artmasına imkan vermez ve kar oranları düşmeye başlar. Marksist teoride kriz en basit haliyle bu şekilde oluşur.

1.4.4. Keynesyen Teoride Ekonomik Kriz

1929 Krizinin ardından yaşanan şiddetli depresyon, beraberinde işsizliği de getirmiştir. Klasik iktisadın iddia ettiği gibi ekonomide görünmez elin yardımı ile kendiliğinden düzelme meydana gelmemesi o güne kadar kabul edilen klasik iktisat yaklaşımını temelden sarsmıştır. Bu durum istihdam üzerinde yoğunlaşan, görünmez eli reddeden, talep yanlı Keynesyen iktisat akımını popüler hale getirmiştir. Çalışmalarında milli gelir, istihdam, tüketim, yatırım ve faiz oranları üzerinde duran Keynes, klasik iktisadın temel olarak aldığı birçok şeyi yok saymıştır. Keynes'in çıkış noktası, ekonomideki toplam istihdamı ve milli gelir seviyesini belirleyen efektif talep kavramıdır. Efektif talep, cari işlemler seviyesinde talep edilen ya da edilecek tüketim ve yatırım mallarının hepsidir. Başka bir deyişle mal ya da hizmet satın alabilmek için elde yeterli para ya da benzerlerinin olması durumudur. Keynesyen ekonomide, istihdam seviyesi efektif talebe bağlıdır. Efektif talep ise tüketim ve yatırım harcamalarına sıkıca bağlıdır. Eksik istihdamda ekonomide denge oluşuyorsa Keynes'e göre nedeni efektif taleptir. Keynes, ekonomide hiçbir zaman tam istihdam düzeyinin olmayacağını mutlaka iradi işsizliğin hatta yanında gayri iradi işsizliğin de olduğunu savunmuştur. Keynesyen yaklaşımda milli gelir düzeyi ve istihdam düzeyi, yatırım ile tüketim harcamalarının birleşimi olan toplam talebe bağlıdır. Özetle Keynes, klasik görüşe taban tabana zıt görüşlere sahiptir (Ulusoy, 2007, s. 50-52).

Keynes için ekonomik durgunluk, işsizlik ve kriz kalıcı olma özelliği göstermektedir. Krizler kapitalist sistemin yapısından kaynaklanır, piyasalar klasiklerin inandığı gibi otomatik düzelmez bu yüzden eğer kapitalist sisteme son verilmezse devlet müdahalesi kesinlikle şarttır (Altıok, 2009, s. 78-79).

Krizin ve artan işsizliğin sebebi, reel ücretlerin yüksekliği değildir. Ücretler düştüğünde insanların harcanabilir geliri azaldığı için kriz geçmez ya da hafiflemey aksine daha da derinleşmektedir. Kriz ve işsizlik, efektif talebin yetersiz olmasından kaynaklanmaktadır. Eğer efektif talep genişletilirse kriz aşılabılır (Orhan, 1990, s. 43). Bu da yatırımların artırılması yoluyla olur. Özellikle maliye politikasından yararlanılarak kamu harcamalarının artırılması toplam talepte artış yaratacaktır. Kriz başladığı zaman eğer devlet müdahalesi yapılmazsa depresyon uzun süreli ve yıkıcı etkilerle kendini gösterecektir.

1.4.5. Arz Yanlı Teoride Ekonomik Kriz

Arz yanlı teori, toplam talebe ağırlık vermektedir. Keynesyen yaklaşımın ekonomik problemlere çözüm getiremediği zamanlar için ortaya çıkmıştır. Daha çok Amerika Birleşik Devletlerinde popülerleşmiştir hatta Başkan Reagan döneminin ekonomi politikalarının temelini oluşturmaktadır. Bununla birlikte Margaret Thatcher'ın da savunucusu olduğu bu politikalar, bahsi geçen politikacılarla öyle özdeşleşmiştir ki "Reaganomics" veya "Thatcherism" olarak da anılmıştır.

Bu teoride, serbest piyasa ekonomisi desteklenirse ekonominin büyüebileceği savunulmaktadır. Vergilere ayrıca önem verilir. Kuznets, Horrod Domar, Solow, Leontief, gibi ekonomistlerin çalışmaları bu teoriyi geliştirmiştir.

Arz yanlı teori aslında birçok yönden klasik iktisadın devamı niteliğindedir. Bu iktisat felsefesine göre, sadece özel sektör ekonomik büyümeyi ve istikrarı sağlar. Devletin ekonomi dışında görevleri olmalıdır çünkü her alana müdahalesi sakıncalıdır. Bu sebeple eğer ülke ekonomik olarak büyümek istiyorsa devletin ekonomi içinde çok genişlemesi doğru değildir. Arz yanlı iktisatçılara göre 1970'lerdeki ekonomik büyüme trendinin yavaşlamasının sebebi vergi oranlarının aşırılaşmış olmasıdır. Vergi indirimleri yapılırsa vergiden kaçışlar azalır böylece toplam vergi geliri artar ve piyasada da üretim artar. Arthur Laffer, kendi adını verdiği Laffer Etkisi çalışmasında vergi oranlarının indirilmesi ile ekonominin canlanabileceğini savunmaktadır (Osman, 1995, s. 195-197).

Ancak Türkiye’de 1980’li yılların ortalarında gelir vergisinde iki yıl üst üste indirim yapılmıştır. Vergi gelirleri artmak bir yana eski düzeye ulaşması tam 14 yıl sürmüştür. Yani vergi indirimi, ekonomide öne sürülen tez kadar önemli olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Arz yanlı ekonomiye göre dengesizlikler arz ve üretim problemleri yüzünden olmaktadır. Ekonomide oluşan istikrarsızlıklar para politikaları yüzündendir. Vergi indirimi yapılırsa ekonomide istikrarsızlıklar gidecektir. Ancak uygulamada hata veren politiklardır. Zira vergi oranlarının düşürülmesi bütçe açıkları yaratmıştır ya da kamu borçları yükselmiştir. Özetle kriz için düşünülen çözüm yolları olumsuz sonuçlar doğurmuştur (Eğilmez M. , 2016).

1.4.6. Monetarist Teoride Ekonomik Kriz

1976 yılında Nobel ödüllü iktisatçı Milton Friedman’ın önderliğinde gelişen monetarizm, yaşanan ekonomik krizlerin temel nedeninin parasal kökenli olduğunu savunmuştur. Bu akıma göre enflasyon, hükümetlerin kontrolsüzce para arzını arttırmasıyla oluşmuştur. Milton Friedman “Enflasyon, her zaman ve her yerde parasal bir olgudur” diyerek bu görüşü desteklemiştir.

Monetarist akıma göre, ekonomideki istikrarsızlıkların temel nedeni parasal sorunlardır. Bu sebeple iktisadi sorunların çözümlenmesi için para politikalarının diğer politikalardan daha etkili sonuçlar doğuracağı ileri sürülmüştür. Monetaristler için enflasyon, bütünüyle parasal bir olgudur ve para arzında oluşan artışın, milli gelirdeki artışı geçen kısmının ekonomideki fiyatlar genel seviyesini doğrudan yükselttiği fikri hâkimdir. “Örneğin, toplam para arzı %12 ve toplam milli gelir %4 ise o yılki enflasyon %8 olacaktır” (Savaş, 1994, s. 223).

Ekonomide istikrarı bozan etkenlerin neredeyse çoğu, hükümetlerin uyguladığı para ve maliye politikaları ve buna ek olarak para otoritelerinin farklılık yaratıcı politikalarından kaynaklanmaktadır. Eğer ekonomi kendi haline bırakılırsa işsizlik, enflasyon gibi ekonomik sorunlarla karşılaşılacağı görüşündedirler. Monetaristler, ekonomide denk bütçe uygulanması savunmaktadır ve piyasanın işleyişini etkileyen tekelleşme ile mücadeleyi, devletin para arzını arttırırken üretim artış hızına eşit olarak arttırmasını önerirler. Bu yaklaşımda ekonomik kriz olduğunda, “maliye politikalarının etkin değildir” görüşü hâkimdir. Maliye politikalarında bir değişme talep üzerinde geçici etki yaratmaktadır. Talebin değiştirilmesi gerekiyorsa sürekli gelirin ve tüketimin de değiştirilmesi gerekir. Çünkü tüketim, sürekli gelirin fonksiyonudur ve uzun dönemde istikrarlı gelir

olduğunu savunurlar. Bu yzden geçici geliri etkilemek adına yapılan politikalar srekli gelir üzerinde hiçbir etkiye sahip değildir. Üstelik uygulanan maliye politikalarının tüketime yapacağı bir etki olmadığını iddia etmektedirler (Ulusoy, 2007, s. 60-63).

İKİNCİ BÖLÜM

İNSANİ GELİŞME ENDEKSİ VE TÜRKİYE AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. İnsani Gelişme Kavramı

İkinci Dünya Savaşı öncesinde gelişme kavramı, sadece ülkelerin ekonomik performanslarının göstergesiydi. Eğer bir ülkede büyüme gerçekleşmişse o ülke aynı zamanda gelişmiş, kalkınmış sayılmaktaydı. Ancak zamanla bazı iktisatçılar bu kavramın eksik olduğu fikrini savunmaya başladı. Özellikle 1970’li yıllarda az gelişmiş ülkelerde görülen ekonomik büyümeye rağmen yoksulluk ve işsizlik oranları artış göstermekteydi. Dolayısıyla büyümenin tek başına bireylerin yaşam kalitesini etkileyen bir kavram olmadığı sonucunda birleştiler. Onlara göre, milli gelirden bir yıl içinde meydana gelen artış büyüme sayılmakla birlikte bir ülkenin gelişmesi anlamına gelmiyordu. Gelişme ya da literatürde aynı anlamda kullanılan kalkınma daha geniş ele alınması gereken bir konuydu.

Milli gelirden meydana gelen artış gelişmiş bir ekonominin varlığını değil sadece büyüme göstermiş bir ekonominin varlığını göstermektedir. Gelişme ise daha farklıdır çünkü bu kavram büyüme gibi niceliksel değil niteliksel ve “insan odaklı” hareket etmektedir. Bu sebeple okur-yazarlık, kişisel özgürlükler, güvenlik, sağlık sorunları, kültürel gelişme gibi değerleri açıklayacak bir gelişme kavramı üzerinde durulması gereklidir. Emre Kongar, büyüme ve gelişme arasındaki ilişkiyi şu sözlerle ifade etmektedir:

Büyüme ile kalkınma arasındaki ilişkiler çok ilginçtir. Aslında salt ulusal gelir artışı ya da birey başına düşen gelirin yükselmesi kimi zaman ciddi bir kalkınma göstergesi bile olamaz. Eğer, gelir dağılımı adaleti bozuluyorsa, ülkenin eğitim ve sağlık hizmetlerinin yaygınlaşmıyorsa, konut ve sosyal güvenlik hizmetleri geriliyorsa, ulusal gelir toptan artsa bile, bir kalkınmadan söz etme olanağı yoktur. Tabii gerçek bir kalkınmadan söz etmek için, okur-yazarlığın yükselmesi, eğitilmiş ve uzmanlaşmış işgücünün artması, tüm nüfusun sosyal güvenlik şemsiyesi altına alınabilmiş olması ve bu arada işsizliğin yüzde 1-2 gibi sayılarda dolaşması gerekir (Kongar, 2019).

Günümüzde gelişme kavramı, artık gelire birlikte yaşam kalitesini de dikkate almaktadır. Bireylerin yaşam kalitelerindeki iyileşme hali, gelir artışına ek olarak sağlık hizmetlerinin kalitesini, bilgiye kolay ulaşmayı ve eğitim düzeyinin yüksekliğini de etkiler. Ancak gelir, bir ülkenin gelişmesi için zorunlu olmakla

birlikte tek başına yeterli değildir. Nitekim 1990'da yayımlanan İnsani Gelişme Raporunda (İGR) bu durum çok öz bir şekilde ifade edilmiştir:

İnsani gelişimi sağlamak için araçların teknik karşılığı ve ulusal gelir ve büyümeyi ölçmek için istatistiksel toplamaların kullanılması insanlara fayda sağlayan birincil amaçların üstünü örtmektedir. Bunun iki nedeni vardır. Birincisi, kullanışlı olduğu düşünülen ulusal gelir göstergeleri, gelirin bileşenlerini ya da gerçek faydalarını ortaya çıkarmamaktadır. İkincisi, insanlar genelde daha yüksek gelirden ya da büyüme göstergelerinde hiç ortaya çıkmayan ya da hemen ortaya çıkmayan kazanımlara değer verirler: daha iyi beslenme ve sağlık hizmeti, daha fazla bilgiye erişim, daha güvenli yaşam koşulları, suç ve fiziki şiddet karşısında güvenlik, boş zaman ve toplumdaki politik, kültürel ve ekonomik faaliyetlere katılım. Tabii ki, insanlar bir seçenek olarak daha fazla gelir isterler. Fakat gelir, insan yaşamının toplamı değildir (UNDP, 1990, s. 9).

Artık gelişmişlik düzeyi belirlenirken yoksulluk, işsizlik, özgürlük, bireysel ve anayasal haklar, bölgesel dengesizlikler ve gelir birlikte bir bütün olarak ele alınıp insan temelli bir sonuç elde edilmektedir. Nobel Ekonomi Ödülü sahibi Amartya Sen'in bu konudaki sözleri oldukça önemlidir:

1990 İnsani Gelişme Raporunda da belirtildiği gibi, kalkınmanın amaçları ve araçları arasında temel bir ayırım yapılması zorunludur. Tüm faaliyetlerin nihai amacı insanlardır ve kalkınma insanların başarıları, özgürlükleri ve yapabilirlikleri üzerine temellendirilmelidir. Asıl önemli olan, bireylerin yaşadığı hayattır, edindikleri mallar ya da gelirleri değil. (Anand & Sen, 1994).

Amartya Sen'in de yukarıda belirttiği gibi gelişme bir ülkenin sadece üretiminin ve kişi başına gelirin artırılması demek değildir. Genel anlamda toplumda meydana gelen ekonomik, sosyal, kültürel, politik, siyasi alanlarda görülen iyileşme olarak tanımlanabilir. Gelişmenin var olabilmesi için birtakım temel durumlardan bahsedilebilir. Birincisi, insanların yaşam düzeylerinin, refah standardının iyileşmesidir. Yani, gelirinde meydana gelen artış, gıda tüketimlerinde iyileşme, sağlık hizmetlerinin kaliteli olması, eğitim düzeyinin iyileşmesi ve genel anlamda yaşam koşullarının iyileşmesi anlamını taşımaktadır. İkincisi ise, insana verilen değer, hak ve özgürlüklerin, ülkede güvenli hayatın oluşmasıyla ilgili ortaya çıkmaktadır (Todaro, 2000, s. 13).

İnsani gelişme özellikle 1980'li yılların sonunda gündemde olmaya başlamıştır. Birleşmiş Milletler (BM) tarafından 1986 yılında kabul edilen Kalkınma Hakkı Bildirgesi, 1990'lı yıllarda daha da önem kazanacak olan insani gelişme kavramının altyapısı için önemli bir adımdır. Bildirgede eğitim, sağlık, gıda gibi temel kaynaklara ve gereksinimlere ulaşmada fırsat eşitliğine vurgu yapıp devlet politikalarının gelişme için gerekliliğinin önemi vurgulanmıştır. Aslında bu olay

UNDP'nin, insani gelişme raporlarını yayımlamadan önce gelişme olgusunu ve bunun insani bir hak olduğu fikrini dünyada yerleştirmek istemesinin göstergesidir. Bu durum bildirge maddelerinde açıkça görülmektedir:

***Madde 1.** Gelişme hakkı, her insanın ve bütün halkların, bütün insan haklarının ve temel özgürlüklerin tam olarak gerçekleşeceği bir ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal gelişmeye katılma, katkıda bulunma ve bundan yararlanma hakkına sahip olması nedeniyle vazgeçilmez bir insan hakkıdır.*

***Madde 8.** Devletler, gelişme hakkının gerçekleştirilmesi için ulusal düzeyde gerekli her türlü tedbiri almayı ve herkesin temel kaynaklara, eğitime, sağlık hizmetlerine, yiyeceğe, barınmaya, işe ve adil bir gelir dağılımına sahip olmasını sağlamayı taahhüt eder. Gelişme sürecinde kadınların faal bir role sahip olmalarını sağlamak için etkili tedbirler alınır. Her türlü toplumsal adaletsizliği ortadan kaldırmak amacıyla, gerekli ekonomik ve sosyal reformlar yapılır (United Nations, 1986).*

İnsani gelişme kavramı ilk olarak Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından tanımlanmış ve ilk rapor 1990 yılında Pakistanlı ekonomist ve aynı zamanda maliye bakanı Mahbul ul Haq liderliği ile hazırlanmıştır. Raporun amacı; bireyin önemini ve insan kavramını vurgulamak, kalkınma politikalarını uluslararası alanda ortaya koymak ve bireylerin yaşam standartlarına dikkat çekmektir.

İnsani Gelişme Endeksi (İGE), uzun ve sağlıklı bir yaşam, bilgiye kolay erişilebilen kaliteli bir eğitim ve iyi bir yaşam için gerekli gelir ile bir ölçüt ortaya koyarak ülkelerin hem gelir hem de yaşam kalitesi ölçüp gelişmişlik düzeyi hakkında fikir vermektedir. UNDP gelir, eğitim ve sağlık verilerini endekse dönüştürerek insan odaklı gelişmeyi ortaya koyma amacıyla bu endeksi geliştirmiştir. Ülkedeki gelişmişlik düzeyini belirlerken ekonomik ölçüt olarak kişi başına düşen GSMH ile sosyal ölçüt olarak eğitim ve sağlık standartlarının bütününe dikkate alarak endeks değerini hesap etmektedir. Endeks hesaplanmasında kullanılan gelir endeksi, tatmin edici bir yaşam sürmeyi sağlayacak kaynaklara ulaşmaya, sağlık endeksi uzun ve sağlıklı bir yaşama, eğitim endeksi ise bilgi edinmeye ve bilgiye kolay ulaşmaya karşılık gelmektedir (Demir, 2006, s. 4).

Raporlarda yalnızca kişi başı gelir hesapları değil sürdürülebilir kaynaklar, insan özgürlükleri, var olan eşitsizlikler, teknoloji, insan hakları, yoksulluk, cinsiyet eşitsizliği gibi konular da değerlendirilmiştir. Böylece gelişme kavramında gelir dışı unsurların da önemi belirtilmiştir. Ayrıca önemle belirtilmesi gereken bir nokta var ki o da İGE şiddet, güvensizlik, kaos, ayrımcılık, ırkçılık gibi konuları verilere dahil

edemediği için bu endeksin de kendine göre oluşturduğu bir çerçevesi vardır. Ancak bu durum endeksi güvenilirmez ya da geçersiz yapmamaktadır.

İnsani gelişme kavramı için yapılan en vurucu gelişme Amartya Sen tarafından yapılmıştır. Sen, yapabilirlik ve kapasite yaklaşımı ile yoksulluğun önüne geçip ya da azaltıp işlevsellik politikalarına dikkat çekmiştir. Bu yaklaşımla yoksulluk, eşitlik, gelişme, gelir düzeyi, kamu politikaları, kalkınma ve bireyin yaşam standardı gibi kavramlar yeniden değerlendirilmiştir (Gasper, 2000; Gürses, 2009, s. 341). Ayrıca UNDP gelişme raporlarında bu yaklaşımı kalkınma analizlerinde çerçeve olarak kullanmaktadır.

Amartya Sen, kapasite yaklaşımını gelişme anlayışı ile temellendirir. Sen için kalkınma, insanların sahip olduğu ve yararlandığı özgürlükleri genişletmesidir. İnsan yaşamı, insanın yapmaya ya da olmaya değer verdiği şeylerin bir bütünüdür ki bunları işlevsellik olarak nitelendirir. Eğer insan yaşamı bu şekilde görülürse bu durum, yaşam kalitesinin değerlendirilmesi işlevlerin ve işlevlerin kapasitelerinin değerlendirilmesi anlamına gelmektedir. Bu işlevler sadece gelir ya da satın alınabilen şeyler değil topluma katılma, iyi beslenme, hastalıklardan kaçınma ya da özsaygının artması şeklinde de olmaktadır. Örneğin Amartya Sen için yoksulluğun başat sebebi gelirin eksik olması değildir. Hastalıkların sürekliliği, erken ölümler, iyi eğitim alamama, beslenme yetersizliği de yoksulluğun sebebidir. Gelir yetersizliğine ek olarak gelirin kapasiteye dönüşmemesi yoksulluğun nedenidir (Sen, 2004, s. 127-129).

İnsani gelişme kavramı ve elde edilen veriler ile her yıl yayımlanan raporlar eşitsizlik, yoksulluk, gelir, refah gibi kavramların gündemde olmasını sağlamaktadır. Yayımlandığı ilk zamanlar İGR' de kamu harcamalarına ve bu harcamalardan eğitim ve sağlığa ayrılan paylar üzerinde durulmuştur. Zamanla cinsiyet eşitsizlikleri, insan hakları, demokrasi, çevre ve iklim değişiklikleri gibi birçok konu üzerinde de gündem yaratmaya çalışmış hala daha bu amaç için çalışmaktadır.

İGR 1990'dan beri düzenli olarak her yıl yayımlanmaktadır. Bu durum ülkelerin gelişme adına kat ettiği yolu göstermesi ve gündemde tutması açısından oldukça önemlidir Raporlar her ülkenin gelişme düzeyini eğitim, sağlık ve gelir açısından tek tek ortaya koyarak gelişmişlik kavramının tek boyutlu değil aksine çok boyutlu olduğunu ortaya koymakta ve bu konuyu kamuoyuna sunmaktadır. Böylece gelişme için ortaya atılan ve uygulanan politikalar salt gelir artışını değil yaşam

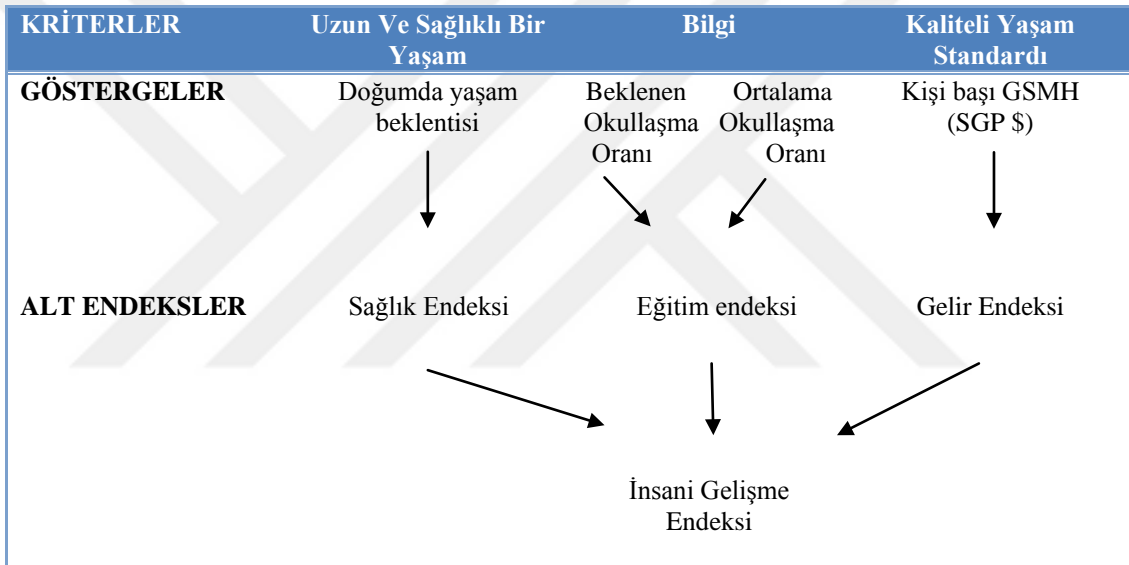
kalitesinin de artışı desteklemektedir. Ekonomik olanakların gelişmesi ile sosyal, kültürel ve siyasal olanakların gelişmesi birlikte ele alınmaktadır.

2.2. İnsani Gelişme Endeksi, Unsurları ve Hesaplanması

Bir ülke için temel insani ölçütleri veren ve elde edilen verilerle bir ülkenin gelişmişlik düzeyini ölçen İGE üç bileşen üzerinde oluşur;

- Doğumda yaşam beklentisi olarak ele alınan uzun, sağlıklı bir yaşam,
- Beklenen okullaşma ve ortalama okullaşma oranları ile eğitim
- Satınalma gücü paritesine (SGP) göre hesaplanan kişi başına GSMH (UNDP, 2018, s. 1)

Şekil 3. İnsani Gelişme Endeks Bileşenleri

KAYNAK: (UNDP, 2017, s. 1)

2.2.1. Sağlık: Doğumda Yaşam Beklentisi

İnsani gelişme hesaplamalarındaki ilk unsur sağlıktır. Bu endeks doğumda yaşam beklentisi ile hesaplanmaktadır. Doğumda yaşam beklentisi, bireyin doğduğu andan itibaren yaşaması beklenen ortalama süredir. Beklenmeyen kazalar, ani hastalıklar, olağanüstü durumlar olması durumunda bu süre elbette ki değişecektir; ancak doğumda yaşam beklentisi hesaplanırken bu olağandışı olasılıklar dikkate alınmamaktadır. Bir önceki yılın yaşa özel ölüm hızı dikkate alınarak yaşam beklentisinin ne kadar olduğunu tahmin eden istatistiksel bir hesaplama ile oluşturulur. Sonucunda ise bireylerin ne kadar sağlıklı ve uzun yaşayacağı tahmin edilir. Endeks için önemli bir unsurdur çünkü ekonomik büyüme ile sağlık arasında

pozitif bir ilişki görülmektedir. Sağlık koşulları, doktor ve hastane sayısı, doğum şartları, beslenme ve gıda sektörü, sağlıklı yaşam bilinci ne kadar iyi durumdaysa doğumda beklenen yaşam beklentisi de o kadar yüksektir. Yaşam beklentisi yüksek ve sağlıklı bireyler, toplumun refah düzeyini arttırmada ve ekonomik olarak ilerlemede önemli bir unsur olarak kabul edilir.

2.2.2. Eğitim: Beklenen Okullaşma ve Ortalama Okullaşma Oranı

İnsani gelişmede ikinci temel unsur eğitimidir. Eğitim endeksi, yapılan son değişiklikle beklenen okullaşma ve ortalama okullaşma oranları baz alınarak hesaplanmaya başlanmıştır. Okullaşma oranı; bir ülkenin tüm eğitim düzeyindeki kayıtlı öğrencilerin resmi okul yaşı nüfusuna oranıdır. Farklı eğitim düzeylerinde eğitime katılımı ve bilgiye erişimi hakkında veri sağlar. Nüfusun eğitim ihtiyaçlarının ne kadarını karşıladığını gösterir. Önemli bir göstergedir; ancak tek başına yeterli değildir. Okur-yazar olan kesimin niteliği hakkında bilgi vermez. Bu sebeple hesaplama yapılırken beklenen okullaşma ve ortalama okullaşma oranları dikkate alınıp eğitimin beşeri sermaye ile ilişkisi kurulmaktadır.

Beklenen okullaşma, mevcut okullaşma oranı aynı kalmak koşuluyla ilgili yılda okula başlayan bir kişinin kaç yıl eğitim görmesi gerektiğini gösterir. Ortalama okullaşma oranı ise, 25 yaş ve üzeri bireylerin yaşamları boyunca aldığı ve alabildiği ortalama eğitimi gösterir.

Ancak dikkat edilmesi gereken önemli bir husus var ki o da eğitimin ve sürelerinin ülkeler arasında farklılık gösterdiğidir. Her ülkenin öğrenim yılı uzunluğu ve öğrenim kalitesi aynı olmadığı için endeks hesaplamalarında zorluk yaşanabilmektedir.

Eğitim endeksi gelişme için oldukça önemlidir. Çünkü eğitim durumunda oluşacak iyileşme, bireylerin gelirlerini ve sağlık koşullarını da iyileştirmektedir. Nitelikli eğitim alan bireylerin ülke genelinde yaratacağı olumlu ekonomik adımlar genel anlamda geliri arttırırken o ülkenin yapacağı sağlık harcamalarına ayrılan payın da artmasına olanak tanımaktadır. Sonuç olarak eğitimin artması insani gelişme endeksinin de artmasına doğrudan sebep olur.

2.2.3. Gelir: Satınalma Gücü Paritesine Göre Kişi Başına Gelir

İnsani gelişmede üçüncü unsur, istenilen ve kaliteli bir yaşam için gerekli olan gelir unsurudur. Kaynaklar ulaşılabilir durumu hakkında net verilere sahip

olmak oldukça güç olduğu için insani gelişmenin ölçülmesinde kişi başına gelir göstergeleri kullanılmaktadır. Böylece ülke geneli hakkında bir fikir sahibi olunabilmektedir (UNDP, 1990, s. 12).

Bir ekonomide ülke “vatandaşlarının” belirli bir dönemde (genellikle 1 yıl), yaptığı ekonomik faaliyetler sonucunda yaratılan tüm mal ve hizmetlerin parasal değerlerinin karşılığına GSMH denir. GSMH’ ye yurt dışından yapılan transferler ya da hibeler dahil edilirken ülkede üretilen ve dışa gönderilen gelirler dahil edilmez. Bu nedenle bir ülkenin refahını ölçerken bu tanımı baz almak daha doğru sonuçlar vermektedir.

2.3. İnsani Gelişme Endeksinin Hesaplanması

İGE, bahsedildiği gibi sağlık, eğitim ve gelir boyut endeksleri hesaplanarak bulunur. Bu üç bileşen sayesinde her yıl insani gelişimin birleşik ölçümü sağlanmaktadır.

Endeks 2010 yılına kadar yaşam beklentisi, satın alma gücü paritesine göre hesaplanmış GSYİH ve yetişkinler arası okuryazarlık oranı ile hesaplanmaktaydı. 2010 yılı itibariyle doğumda yaşam beklentisi, satın alma gücü paritesi cinsinden GSMH, okur yazar oranı ve okullaşma yılı baz alınarak hesaplama yapılmaktadır.

Sağlık, yine doğumda beklenen yaşam süresi ile ölçülmektedir. Eğitim bileşeninde okuryazarlık oranı tek başına net bir bilgi vermemekte ve bilginin derecesini ölçmek için sadece bu oran yeterli gelmemektedir. Bu nedenle eğitim endeksine okullaşma yılı eklenmiştir. Böylece eğitim alan kayıtlı öğrenci nüfusu için daha net bir bilgi edilmiş, bilginin kazanım seviyesi hakkında somut bir veri elde edilmiş olmaktadır. Gelir bileşeni ise 2010 yılı değişimi ile GSMH ile hesaplanmaya başladı çünkü GSMH hesaplanırken yurtdışı para transferleri, dışarıdan ülkeye yapılan yardımlar vs. kalemler içermektedir. Bu da ekonomik refahın daha doğru bir tablosunu yansıtmaktadır. Ayrıca GSMH’ nin maksimum değeri 75.000 dolara sabitlenmiş böylece 75.000 dolardan daha yüksek gelirin endekse egemen olması önlenmiştir (UNDP, 2018).

Tablo 1.İnsani Gelişme Endeksi Hesaplamasında Kullanılan Hedef Değerler

KRİTERLER	GÖSTERGELER	MİNİMUM DEĞER	MAKSİMUM DEĞER
Sağlık	Beklenen Yaşam Süresi	20	85
Eğitim	Beklenen Okullaşma Oranı	0	18
	Ortalama Okullaşma Oranı	0	15
Yaşam Standardı	Kişi başı GSMH (2011 PPP \$)	100	75,000

KAYNAK: (UNDP, 2018, s. 2)

İnsani gelişme endeksi hesaplanırken ilk olarak tüm boyut endeksleri yani sağlık, eğitim ve gelir endeksi tek tek hesaplanır. Hesaplamalarda gerçek değer ile minimum değer arasındaki fark alınıp maksimum ve minimum değerler arasındaki farka oranlanır. Sadece gelir endeksi hesaplanırken anlamlı sonuçlar elde etmek için bu değerlerin logaritması alınır.

$$\text{Sağlık Endeksi} = (\text{Gerçek Değer} - \text{Minimum Değer}) / (\text{Maksimum Değer} - \text{Minimum Değer})$$

$$\text{Eğitim Endeksi} = (\text{Gerçek Değer} - \text{Minimum Değer}) / (\text{Maksimum Değer} - \text{Minimum Değer})$$

$$\text{Gelir Endeksi} = [\ln(\text{Gerçek Değer}) - \ln(\text{Minimum Değer})] / [\ln(\text{Maksimum Değer}) - \ln(\text{Minimum Değer})]$$

Bu endekslerden elde edilen değerlerin geometrik ortalama alınarak o yıla ait insani gelişme endeksi değerine ulaşılır.

$$\text{İnsani Gelişme Endeksi} = (I_{\text{Sağlık}} \cdot I_{\text{Eğitim}} \cdot I_{\text{Gelir}})^{\frac{1}{3}}$$

İGE 0 ile 1 arasında bir sonuç verir. Hesaplama sonucunda endeks değeri 1'e ne kadar yakınsa o ülke gelişmiş, 0'a ne kadar yakınsa o ülke az gelişmiş olmaktadır. İGR'de endeks sonucuna göre ülkeler çok yüksek insani gelişme(0,800 ve üzeri), yüksek insani gelişme (0,799 ile 0,700 arası), orta insani gelişme(0,699 ile 0,550 arası), düşük insani gelişme (0,500 ve aşağısı) olarak dört kategoride değerlendirir.

Tablo 2.İnsani Gelişme Endeks Değerleri

Çok Yüksek İnsani Gelişme Endeksi	>0,800
Yüksek İnsani Gelişme Endeksi	0,700 -0,799
Orta İnsani Gelişme Endeksi	0,550-0,699
Düşük İnsani Gelişme Endeksi	0,550<

KAYNAK: (UNDP, 2018, s. 3)

2010 yılında yapılan değişiklik hesaplamasının şeklini de etkilemiştir. Endeks hesaplanırken artık aritmetik ortalama değil geometrik ortalama kullanılmaktadır. Çünkü geometrik ortalama, kazanımlar arasında var olan farklılıkları dikkate almaktadır. Böylece İGE’ de artık herhangi bir alandaki zayıf performans doğrudan yansıtılmaktadır. Yani daha önce hesaplamada mevcut olan boyutlar arasında kusursuz yerine konabilirlik durumu artık bulunmamaktadır. Boyutlardan birinde bir başarı düşüklüğü varsa bu durum başka bir boyuttaki yüksek kazanım düzeyi ile telafi edilmemektedir (Karakayalı & Dilber, 2013, s. 178).

2.4. İnsani Gelişme Endeksinin Türkiye Perspektifinden Genel Durumu

Türkiye’nin İGE yıllara oranla artış göstermektedir. 1990 yılında İGE değeri 0,579 ile orta insani gelişme endeksi kategorisinde yer almaktadır. Yıllar itibariyle endeks değerinde artış olsa da mevcut kategorinin değişmesi uzun zaman almıştır.

Türkiye şu an 76,0 yıl beklenen yaşam süresi, 15,2 yıl beklenen okullaşma, 8,0 yıl ortalama okullaşma, 24.804 kişi başı GSMH ve 0,791 endeks puanı ile 189 ülke arasından 64. sıradadır.

Tablo 3.Türkiye’nin İnsani Gelişme Kategorisi

YILLAR	İGE	İGE KATEGORİSİ
1990	0,579	Orta İnsani Gelişme
1995	0,607	Orta İnsani Gelişme
2000	0,655	Orta İnsani Gelişme
2005	0,690	Orta İnsani Gelişme
2006	0,701	Yüksek İnsani Gelişme
2010	0,734	Yüksek İnsani Gelişme
2015	0,783	Yüksek İnsani Gelişme
2017	0,791	Yüksek İnsani Gelişme

KAYNAK: (UNDP , 2018)

Tablo 3’te görüldüğü üzere 1990-2005 yılları arasında Türkiye orta insani gelişme kategorisinde bulunmaktadır. 2006 yılında 0,701 endeks puanı ile yüksek

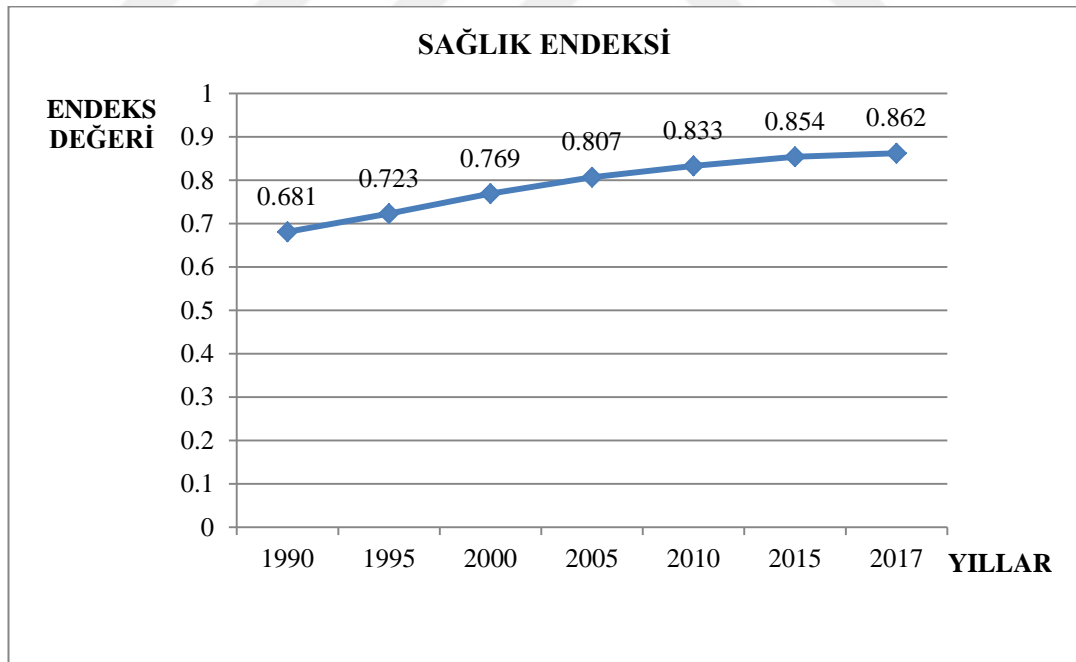
insani gelişme kategorisine girmiştir. 2017 yılında 0,791'lik endeks puanı ile hala yüksek insani gelişme kategorisinde yer almaktadır.

Türkiye'nin İGE' yi oluşturan üç bileşenin yıllar itibariyle seyrine baktığımızda genel olarak tüm değerlerde sürekli bir artış gözlemlenmektedir. Ancak verilerin daha sağlıklı yorumlanabilmesi için karşılaştırma yapmak ve verileri ülkenin genel durumu içinde değerlendirmek gereklidir. Çünkü gelişmişlik sıralaması yapılırken ülkelerin kategorileri diğer ülkelerle karşılaştırıldığında bir anlam ifade eder. Kendi içinde iyi bir gelişim trendi olan ve İGE değerlerini arttıran bir ülkenin, uluslararası endekste sıralamasının da yükseleceği her defasında beklenmemelidir (Gürses, 2009, s. 346).

2.4.1. Türkiye'nin Sağlık Endeksinin Değerlendirilmesi

Türkiye'nin doğumda beklenen yaşam süresi ile hesaplanan sağlık endeksi incelendiğinde, Şekil 4'te görüldüğü üzere 1990'dan itibaren artan bir seyir izlemektedir.

Şekil 4. Türkiye'nin 1990-2017 Yılları Arasındaki Sağlık Endeksi

KAYNAK: (UNDP, 2018)

Doğumda beklenen yaşam süresi 1990 yılında 64,3 yıl iken sürekli artış göstererek 2017 yılında 76 yıla, endeks değeri ise 0,681'den 0,862'ye çıkmıştır (UNDP, 2018). Yaklaşık otuz yıllık süreçte rakamlar Türkiye'nin sağlık konusunda ilerlemeler yaşadığını göstermektedir. Bu veriler ülke içinde değerlendirildiğinde

ilerlemeci bir tablo yaratsa da dünya ülkelerinin mevcut durumuna baktığımızda Türkiye'nin yetersiz kaldığı görülmektedir.

Tablo 4. Türkiye'nin 1990-2017 Yılları Arasındaki Toplam Sağlık Harcamalarının GSYİH İçindeki Payı (%)

YILLAR	GSYİH İÇİNDEKİ PAY	YILLAR	GSYİH İÇİNDEKİ PAY	YILLAR	GSYİH İÇİNDEKİ PAY
1990	2,45	2000	4,62	2010	5,05
1991	2,79	2001	4,92	2011	4,69
1992	2,75	2002	5,10	2012	4,48
1993	2,69	2003	5,06	2013	4,40
1994	2,62	2004	4,96	2014	4,35
1995	2,45	2005	4,94	2015	4,14
1996	2,83	2006	5,19	2016	4,31
1997	3,06	2007	5,28	2017	4,23
1998	3,51	2008	5,26		
1999	4,46	2009	5,53		

KAYNAK: (OECD, 2018)

Sağlık harcamaları ve GSYİH arasındaki ilişki doğru ve pozitif yönlüdür. Eğer bir ülkenin parasal olarak kaynaklarında bir iyileşme görülüyorsa sağlık harcamalarında da artış gözlemlenir. Dolayısıyla sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payı o ülkedeki sağlık sektörünün yeterliliği hakkında bilgi vermektedir.

Tablo 4 ve Tablo 5, Türkiye'nin yıllara göre sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payı ve 2017 için OECD ülkeleri ile karşılaştırılması vermektedir. Ülkede bahsi geçen yıllar arasında sağlık harcamalarına ayrılan pay kendi içinde bir artış gösterse de gelişmiş birçok ülkenin oldukça altında bir orana sahiptir. 2017 rakamları baz alınarak OECD ülkeleri ile karşılaştırıldığında, sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payının en düşük olduğu ülke %4.2 ile Türkiye'dir. %4.2'lik oran, kişi başına 1.194 dolara karşılık gelmektedir. Sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payı Amerika'da %17.1, Japonya'da %10.7, Yunanistan'da %8.3, İtalya'da %8.9 iken Türkiye %4.2 ile listede oldukça kötü bir sıralamdadır (OECD, 2018). Ayrıca 2017'de OECD tarafından yayımlanan "Health at Glance 2017" raporunda 2016 yılı OECD ülkelerinde sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payı ortalama olarak %9 iken aynı yıl Türkiye için bu oran yalnızca %4.3'tür (OECD, 2017, s. 134).

Yani Türkiye kendi içinde sağlık harcamalarına ayırdığı payı arttırsa da gelişmiş ülkelerin oldukça gerisinde kalması bu alandaki yetersizliğinin kanıtıdır

Tablo 5. 2017 Yılına Ait Türkiye ve OECD Ülkelerinde Kişi Başına Düşen Sağlık Harcamaları ve Bu Harcamaların GSYİH İçindeki Yüzdeler Payı

ÜLKELER	SAĞLIK HARCAMALARININ GSYİH'YE ORANI(%)	KİŞİ BAŞINA DÜŞEN SAĞLIK HARCAMASI(\$)
ALMANYA	11.2	5.728
AMERİKA	17.1	10.209
AMSTERDAM	10.1	5.385
AVUSTURYA	10.3	4.543
BELÇİKA	10.0	4.774
ÇEKYA	7.0	2.616
DANİMARKA	10.2	5.182
ESTONYA	6.7	2.125
FİNLANDİYA	9.2	4.172
FRANSA	11.4	4.902
İNGİLTERE	9.6	4.245
İRLANDA	7.0	5.449
İSPANYA	8.8	3.370
İSRAİL	7.3	2.833
İSVEÇ	10.9	5.510
İSVİÇRE	12.2	8.009
İTALYA	8.9	3.541
İZLANDA	8.4	4.580
JAPONYA	10.7	4.717
KANADA	10.4	4.826
KORE	7.5	2.897
LETONYA	6.2	1.722
LİTVANYA	6.3	2.005
LÜKSEMBURG	6.0	6.474
MACARİSTAN	7.2	2.044
MEKSİKA	5.4	1.034
NORVEÇ	10.3	6.351
POLONYA	6.6	1.955
PORTEKİZ	8.9	2.888
SLOVAKYA	7.0	2.268
SLOVENYA	7.9	2.775
ŞİLİ	8.1	1.914
TÜRKİYE	4.2	1.194
YENİ ZELANDA	9.0	3.682
YUNANİSTAN	8.3	2.324

KAYNAK: (OECD, 2018)

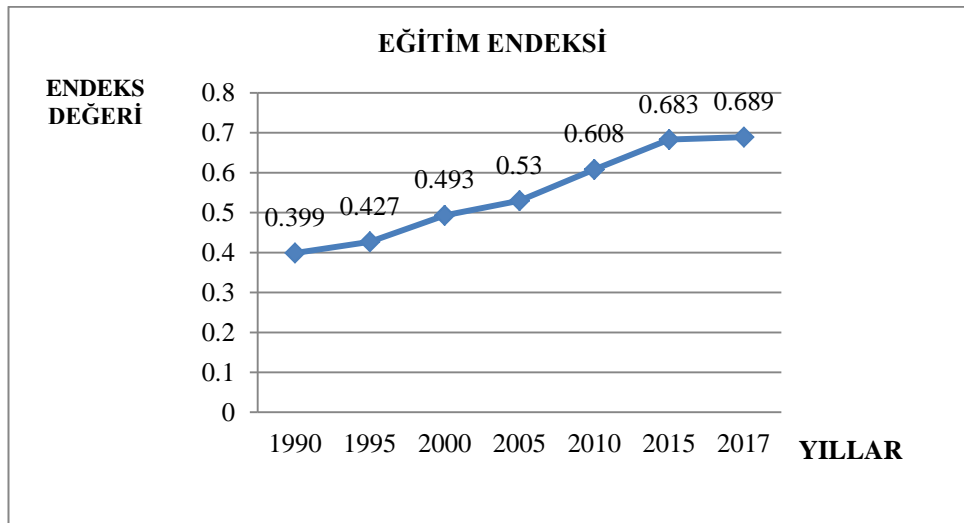
Ayrıca, Tablo 5’te Türkiye ve Meksika dışındaki tüm ülkeler çok yüksek insani gelişme kategorisinde bulunmaktadır. Sadece Türkiye ve Meksika yüksek insani gelişme kategorisindedir ki en düşük iki oran da bu ülkelere aittir. Ancak yine Türkiye’nin kendi içindeki performansı göz ardı edilmemelidir. Sahip olduğu eğilim, doğru politikalarla desteklenir ve finansmanı sağlanırsa sağlık endeksinde ilerlemenin sürekli olacağı şüphesizdir.

2.4.2. Türkiye’nin Eğitim Endeksinin Değerlendirilmesi

İGE’ de eğitim, beşeri sermaye hakkında bilgi veren sağlıktan sonraki diğer bileşendir. Daha önce belirtildiği gibi beklenen okullaşma ve ortalama okullaşma oranları ile ölçülmektedir. Türkiye’nin 2017 beklenen okullaşma oranı 15,2 yıl, ortalama okullaşma oranı 8,0 yıl, eğitim endeksi ise 0.689’dur (UNDP, 2018). Yani Türkiye’de okula başlayan bir öğrencinin yaklaşık olarak 15,2 yıl eğitim alması beklenmektedir. Şöyle ki, 6 yaşında ilkokula başlayacak bir öğrenci 15,2 yıl eğitim alarak beklenen eğitimi bitirmiş olmalıdır. Ayrıca 25 yaş ve üzerindeki bireylerin hayatları boyunca aldığı eğitim incelendiğinde sadece 8 yıl eğitim aldığı görülmektedir.

Şekil 5’te görüldüğü üzere beşer yıllık dönemler halinde incelenen eğitim endeksi 1990 yılında 0,399 gibi oldukça kötü bir rakamken 2017’de 0,689’a çıkmıştır. Türkiye kendi trendi içinde özellikle 2005-2015 yılları arasında eğitim endeksinde artış yaşamıştır.

Şekil 5. Türkiye’nin 1990-2017 Yılları Arasındaki Eğitim Endeksi

KAYNAK: (UNDP, 2018)

Tablo 6. Yüksek İnsani Gelişme Kategorisindeki Ülkelerin 2017 Yılına Ait Eğitim Endeksi

1	Gürcistan	0,845	28	Samoa	0,692
2	Palau	0,844	29	Makedonya	0,691
3	Ukrayna	0,794	30	Jamaica	0,690
4	Fiji	0,785	31	Peru	0,689
5	Küba	0,780	32	Türkiye	0,689
6	Sırbistan	0,778	33	Brezilya	0,686
7	Tonga	0,770	34	Saint Kitts Ve Nevis	0,680
8	Moğolistan	0,766	35	Meksika	0,678
9	Grenada	0,758	36	Antigua Ve Barbuda	0,676
10	Ermenistan	0,749	37	Kolombiya	0,676
11	Sri Lanka	0,749	38	Saint Lucia	0,676
12	Cezayir	0,745	39	Arnavutluk	0,664
13	İran	0,741	40	Tayland	0,661
14	Venazuela	0,741	41	Botsvana	0,659
15	Morityus	0,729	42	Tunus	0,659
16	Seysel	0,727	43	Saint Vincent ve Granadies	0,655
17	Marshall Adaları	0,723	44	Çin	0,644
18	Trinidad Ve Tobago	0,722	45	Dominik Cumhuriyeti	0,643
19	Kosta Rika	0,719	46	Lübnan	0,637
20	Bosna Hersek	0,718	47	Surinam	0,636
21	Özbekistan	0,718	48	Paraguay	0,631
22	Ürdün	0,711	49	Gabon	0,628
23	Moldova	0,710	50	Türkmenistan	0,626
24	Azerbaycan	0,709	51	Libya	0,616
25	Belize	0,705	52	Dominik	0,613
26	Ekvador	0,697	53	Maldivler	0,560
27	Panama	0,692			

KAYNAK: (UNDP, 2018)

Türkiye'nin eğitim endeksinin daha doğru değerlendirilmesi için karşılaştırma yapmak gereklidir. Tablo 6'da Türkiye'nin aynı insani gelişme kategorisinde yer aldığı ülkeler vardır. Yüksek insani gelişme kategorisinde olan ülkelerin eğitim endeksi 2017 yılı rakamlarına göre sıraya konduğu zaman Türkiye 53 ülke içerisinde 32. sırada yer almaktadır. İlk sırada 0,845 eğitim endeksi puanı ile Gürcistan bulunmaktadır. Gürcistan, 2017 İGE değeri 0.780 ile Türkiye'nin 0,011 kadar farkla altında bir puana sahiptir. Buna rağmen eğitim endeksinde 0.156 gibi bir farkla Türkiye'nin önünde olmakla birlikte dahil olduğu kategoride de en yüksek eğitim endeksi puanını almıştır. Listenin sonunda ise 0,560 eğitim endeksi ile Maldivler bulunmaktadır. Türkiye ile arasında 0.129 gibi bir fark vardır. Türkiye içinde bulunduğu kategoriye göre değerlendirilirse, listede ortalamanın biraz altında bir sırada bulunmaktadır.

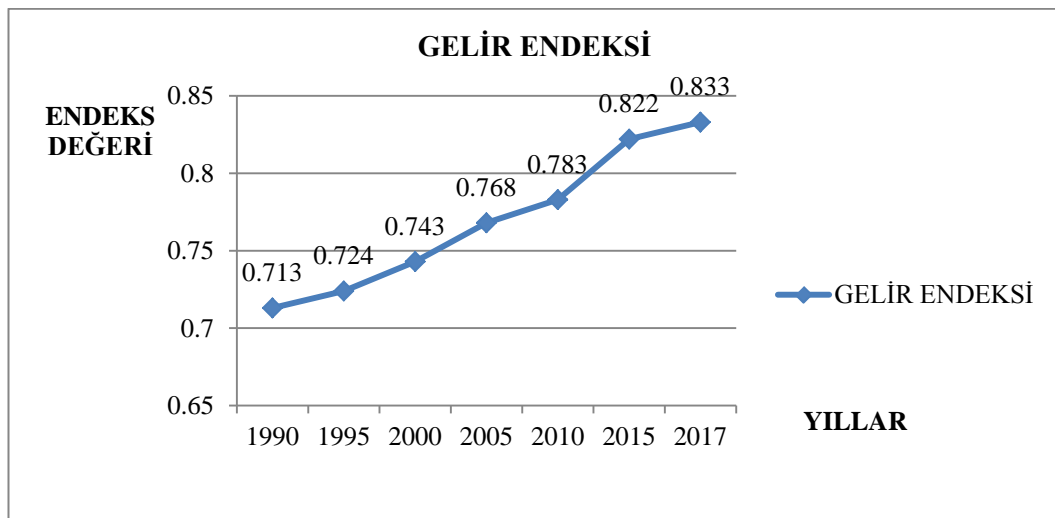
Eđitim seviyesi dűşűk olan bir űlkenin geliřmesi incelendiđi zaman sosyal eřitsizliklerin varlıđına řahit olunmaktadır. Ŭstelik zengin ve fakir, kadın ve erkek ayrımı yapılması o űlkenin geleceđini de tehlikeye atar. Ancak bir űlkede eđitim seviyesi ne denli yűksekse bahsi geçen ayrımcılıkların yapılması ve var olan adaletsizlikler minimum dűzeydedir. Dolayısıyla sosyo-kűltűrel bađlamda eđitimin űlkeye etkisi yűksektir.

Eđitim harcamaları bir űlkenin beřeri sermayesine yapılan bir yatırımdır. Ŭlkenin ekonomik durumu űzerinde dođrudan etki sahibidir. űnkű bir űlkedeki beřeri sermayeye yapılan yatırım, bilim ve teknoloji alanında ileri gidebilen ve rasyonel kararlar alabilen bireylere ortam hazırlamaktadır. Bűylece hem kendini geliřtirmiř, ne istediđini bilen, űzgűr bireyler yetiřir hem de bu bireyler toplum genelinde sađlık ve gelir kategorilerinde refah artıřı sađlar. Bu nedenle bir űlkede eđitim harcamalarının arttırılması son derece önemlidir. Ŭzellikle Tűrkiye gibi geliřmekte olan űlkeler için eđitim, uzun vadede kalıcı refah artıřı sađlayabilmektedir (Gűlcan, 2008, s. 57).

2.4.3. Tűrkiye'nin Gelir Endeksinin Deđerlendirilmesi

Geliřmiřlik dűzeyi deđerlendirilirken kullanılan ekonomik lűt olan gelir incelendiđinde, diđer endeksler gibi yıllar itibariyle kendi içinde artıř göstermektedir. řekil 6'da İGE deđerine göre 1990 yılında gelir endeksi 0,713'tűr ve bu rakam kiři bařına 11.214 dolara denk gelmektedir. 2017 yılında ise gelir endeksi 0,833'e çıkmıřtır. Kiři bařına dűřen gelir ise 24.804 dolardır.

řekil 6. Tűrkiye'nin 1990-2017 Yılları Arasındaki Gelir Endeksi

KAYNAK: (UNDP, 2018)

Türkiye yirmi yedi yılda kişi başına düşen geliri 13.590 dolar arttırmıştır. Gelir endeksi ise 0.120 puanlık artış göstermiştir. Üç boyut endeksi kıyaslandığı zaman gelir endeksi Türkiye'nin en iyi performans gösterdiği endekstir.

Tablo 7. Yüksek İnsani Gelişme Kategorisindeki Ülkelerin 2017 Yılına Ait Gelir Endeksi

1	Trinidad Ve Tobago	0,854	28	Arnavutluk	0,722
2	Seyşel	0,840	29	Peru	0,721
3	Türkiye	0,833	30	Bosna Hersek	0,720
4	Saint Kitts Ve Nevis	0,828	31	Saint Lucia	0,719
5	Antigua Ve Barbuda	0,806	32	Sri Lanka	0,714
6	Morityus	0,802	33	Libya	0,711
7	İran	0,794	34	Venezuela	0,705
8	Panama	0,794	35	Saint Vincent Ve Granadies	0,703
9	Meksika	0,775	36	Ekvador	0,701
10	Gabon	0,771	37	Tunus	0,700
11	Azerbaycan	0,763	38	Moğolistan	0,697
12	Türkmenistan	0,763	39	Gürcistan	0,683
13	Botsvana	0,762	40	Ermenistan	0,682
14	Tayland	0,762	41	Paraguay	0,669
15	Çin	0,760	42	Dominik	0,668
16	Kosta Rika	0,753	43	Fiji	0,668
17	Dominik Cumhuriyeti	0,746	44	Ürdün	0,667
18	Cezayir	0,744	45	Ukrayna	0,664
19	Brezilya	0,744	46	Jamaica	0,659
20	Maldivler	0,742	47	Küba	0,653
21	Lübnan	0,740	48	Belize	0,645
22	Surinam	0,739	49	Özbekistan	0,630
23	Kolombiya	0,735	50	Samoa	0,616
24	Sırbistan	0,735	51	Moldova	0,607
25	Grenada	0,734	52	Tonga	0,607
26	Palau	0,733	53	Marshall Adaları	0,595
27	Makedonya	0,729			

KAYNAK: (UNDP, 2018)

Tablo 7, 2017 yılına ait içinde Türkiye'nin de yer aldığı yüksek insani gelişme kategorisindeki ülkelerin gelir endeksini vermektedir. Türkiye kendi kategorisinde 3. sıradadır. İlk sırada Trinidad ve Tobago adlı ada ülkesi yer almakta ve iki ülke arasında gelir endeksinde 0,011 gibi bir fark bulunmaktadır. Kendi kategorisinde İran, Meksika, Gürcistan, Sırbistan, Makedonya gibi ülkeleri geride bırakmıştır. Marshall adaları ise oldukça düşük 0,595'lik endeks ile listenin son sırasındadır.

Tablo 8’de kişi başına düşen GSMH beşer yıllık aralarla değerlendirildiğinde, kişi başına düşen gelir Türkiye’de 2010 ve 2015 yılları arasında diğer yıllara oranla daha fazla artmıştır. Bu durum haliyle gelir endeksini de etkilemiş en çok artış yine 2010-2015 yılları arasında görülmüştür.

Tablo 8. Türkiye’nin 1990-2017 Yılları Arasındaki Kişi Başı GSMH ve Gelir Endeksi

YILLAR	KİŞİ BAŞI GSMH (2011 PPP \$)	GELİR ENDEKSİ
1990	11.214	0.713
1995	12.089	0.724
2000	13.656	0.743
2005	16.129	0.768
2010	17.804	0.783
2015	23.125	0.822
2017	24.804	0.833

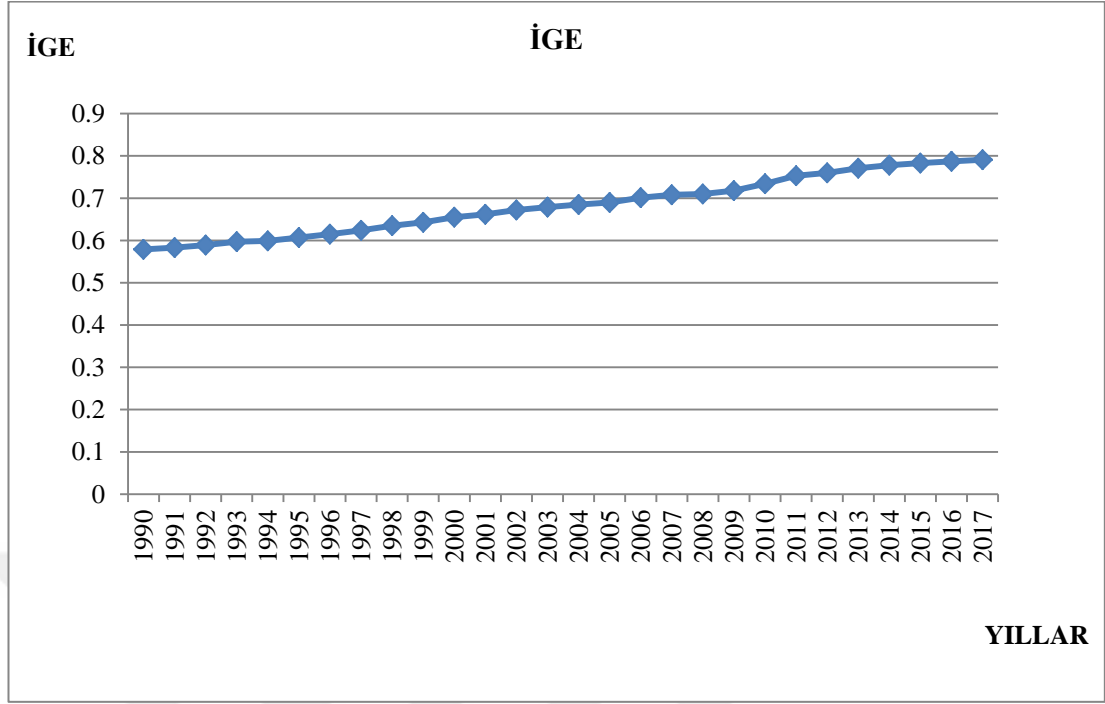
KAYNAK: (UNDP, 2018)

Bir ülkede meydana gelen zenginleşmeye bağlı olarak ülke vatandaşlarında da zenginleşme ve refah artışı gözlemlenecektir. Refah düzeyi ve alım gücü artan insanlar eğitim ve sağlık alanlarında daha çok harcamada bulunacaktır. Bu da ülkede sağlık ve eğitim alanında daha fazla yatırım harcaması yapılması gerektiğini gösterir ki bu yatırım harcamaları da yeni istihdam olanakları yaratıp, bir döngü sağlayıp ekonomiye tekrar geri dönüş sağlamaktadır. Dolayısıyla gelir endeksindeki iyileşme sağlık ve eğitim endeksindeki iyileşmeyi de beraberinde getirecektir (Çemrek, 2012, s. 211).

2.4.4. Türkiye’nin 1990-2017 Yılları Arasındaki Genel Durumu

Türkiye 1990’dan bu yana insani gelişme anlamında ilerleme gösteren bir performans sergilemektedir. 1990 yılında 0,579 olan İGE 2017 yılında 0,791’e yükselmiştir. Bu, Türkiye’nin yirmi yedi yıllık süreçte gelişimini %36,6 oranında arttırdığını göstermektedir.

Şekil 7. Türkiye'nin 1990-2017 Yılları Arasındaki İnsani Gelişme Endeks Değerleri

KAYNAK: (UNDP, 2018)

Tablo 9 ve Şekil 7 Türkiye'nin 1990-2017 yılları arasındaki İGE verilerini ve boyut endekslerin tek tek gelişimini göstermektedir. Tablo 9'da görüldüğü üzere doğumda beklenen yaşam süresi 64,3 yıldan 76 yıla; beklenen okullaşma oranı 8,9 yıldan 15,2 yıla; ortalama okullaşma oranı 4,5 yıldan 8 yıla; kişi başına düşen GSMH 11.214 dolardan 24.804 dolara yükselmiştir. Yani Türkiye'de son yirmi yedi yılda beklenen yaşam süresi 11,7 yıl; beklenen okullaşma 6,3 yıl; ortalama okullaşma 3,5 yıl ve kişi başına düşen GSMH ise yaklaşık %121,2 oranında artış göstermiştir. Ayrıca dahil olduğu yüksek insani gelişme kategorisinin 2017 ortalamasıyla değerlendirecek olursak; Türkiye'nin doğumda beklenen yaşam süresi kategori ortalamasına eşittir. Beklenen okullaşma oranı ortalamanın 1,1 yıl üzerinde iken ortalama okullaşma oranında 0,2 yıl geride kalmıştır. Kişi başına düşen GSMH ise 9.805 dolar farkla ortalamanın çok üzerindedir. Sonuç olarak Türkiye içinde bulunduğu kategorinin İGE ortalamasının üstünde bir değere sahiptir (UNDP, 2018, s. 2-3)

Tablo 9. Türkiye'nin 1990-2017 Arasındaki İnsani Gelişme Endeks Değerleri

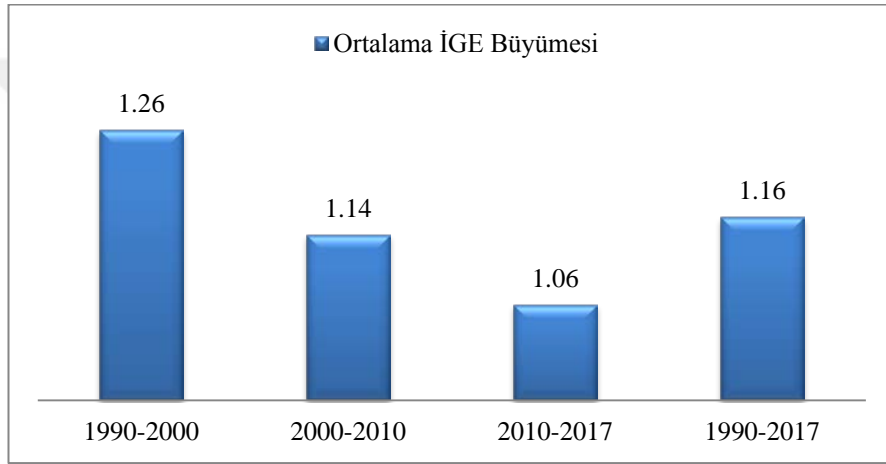
YILLAR	BEKLENEN YAŞAM	BEKLENEN OKULLAŞMA	ORTALAMA OKULLAŞMA	KİŞİ BAŞI GSMH (\$)	İGE
1990	64,3	8,9	4,5	11.214	0,579
1991	64,8	9,1	4,6	11.099	0,583
1992	65,3	9,2	4,6	11.482	0,589
1993	65,8	9,3	4,7	12.174	0,597
1994	66,4	9,5	4,8	11.317	0,599
1995	67,0	9,6	4,8	12.089	0,607
1996	67,6	9,7	5,0	12.804	0,615
1997	68,2	9,8	5,1	13.562	0,624
1998	68,8	10,2	5,0	13.719	0,635
1999	69,4	10,7	5,4	13.010	0,643
2000	70,0	11,1	5,5	13.656	0,655
2001	70,6	11,6	5,6	12.518	0,662
2002	71,1	12,0	5,7	13.208	0,672
2003	71,6	12,0	5,8	13.760	0,679
2004	72,1	12,0	5,9	14.946	0,685
2005	72,5	11,9	6,0	16.129	0,690
2006	72,9	12,3	6,1	17.060	0,701
2007	73,2	12,6	6,2	17.730	0,708
2008	73,5	12,5	6,3	17.656	0,710
2009	73,9	13,0	6,5	16.580	0,718
2010	74,2	13,8	6,7	17.804	0,734
2011	74,4	14,3	7,2	19.490	0,753
2012	74,7	14,4	7,5	20.128	0,760
2013	75,0	14,8	7,7	21.453	0,771
2014	75,2	15,2	7,6	22.203	0,778
2015	75,5	15,2	7,8	23.125	0,783
2016	75,8	15,2	8,0	23.500	0,787
2017	76,0	15,2	8,0	24.804	0,791
YÜKSEK İGE ORTALAMASI (2017)	76,0	14,1	8,2	14.999	0,757

Kaynak: (UNDP, 2018)

1990’lardan başlayarak günümüze kadar Türkiye, insani gelişmede endeks değeri olarak yükselme trendi göstermiştir. Endeks değeri her yıl artmıştır. Ancak yıllar itibariyle İGE değerlerindeki artma eğilimine bakıldığında Şekil 8’de görüldüğü gibi endekste en iyi yükselmeleri 1990-2000 yılları arasında göstermiştir. Sonraki yıllarda endeksin artışı, azalarak gerçekleşmiştir. 2010 ve 2017 yılları arasında Türkiye’nin İGE artış hızı en düşük olduğu dönemdir. 1990 ve 2017 yılları arası genel olarak değerlendirildiğinde İGE büyümesi 1,16 olarak gerçekleşmiştir.

Şekil 8. Türkiye’nin 1990-2017 Yılları Arasında Ortalama İGE Büyümesi

KAYNAK: (UNDP, 2018)

Daha önce de belirtildiği gibi Türkiye, 2006 yılında orta insani gelişme kategorisinden çıkıp yüksek insani gelişme kategorisine girmiştir. Ancak gelişmişlik performansı değerlendirirken kendi içinde iyi bir gelişim yeterli olmamaktadır. Türkiye’nin diğer ülkelerle kıyaslaması yapıldığı zaman eksik alanları net bir şekilde görülmektedir. En iyi bileşen gelir olmasına rağmen Türkiye sağlık ve eğitim alanında yeterli harcama yapmamaktadır. Hatta bu alanlarda endeks değeri Türkiye’nin altında olan ülkeler Türkiye’yi geride bırakmıştır. Özetle Türkiye’nin sağladığı ekonomik gelişim beşeri sermaye ve yaşam kalitesi üzerine aktarılamamıştır. Devletin alacağı önlemlerde, geliştirip uygulayacağı politikalarda bu durum dikkate alınırsa Türkiye endeks sıralamasında ilerleyeceği gibi haklı yaşam düzeyi, refah seviyesi şüphesiz ki kalıcı olarak artacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1994 SONRASI TÜRKİYE’DE KRİZLER VE İNSANİ GELİŞME ENDEKSİ

3.1. 1994 Krizi Öncesi Ekonominin Genel Durumu

Cumhuriyet’in kuruluşundan bu yana geçen sürede Türkiye büyük dönüşümlere yol açan krizler yaşamıştır. Bazıları görece daha kısa ve etkileri yıkıcı değilken bazıları ise önemli ekonomi politikaları oluşturacak kadar ciddi sonuçlar doğurmuştur.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye’nin yaşadığı krizler periyodik olarak belirli bir zaman düzeninde gerçekleşmiştir. 1980’den itibaren özellikle küreselleşme ve beraberinde gelen serbestleşme ile krizlerin şiddeti de artmıştır. Krizlerin on yıllık devresel hareketleri gelişmekte olan diğer ülkeleri etkilediği gibi Türkiye’yi de etkilemiştir.

İthal ikameci politikanın terk edilip liberal ekonomiye adım atıldığı 1980 yılı Türkiye için önemli bir tarihtir. Çünkü bu tarihten sonra neredeyse her on yılda bir yaşanan krizler sadece ekonomik değil eskiye göre daha şiddetli sosyal ve siyasi yıkımlar yaratmıştır. Hane halkının gelir düzeyinde ve istihdam koşullarında önemli sıkıntılar meydana getirmiş ve bu durum bireylerin yaşam standardını da önemli ölçüde etkilemiştir. Üstelik IMF ve Dünya Bankası’nın dayatmaları ile geçen zaman, ekonominin toparlanma süresini de uzatmıştır. Küreselleşmenin ekonomiye müdahale araçlarını azaltmasıyla, sağlam olmayan bir ekonomide kontrol mekanizmasının zayıflamasını beraberinde getirmiştir. Yani yaşanan tüm serbestleşme politikaları ve beraberindeki sonuçlar, gelişmekte olan ülke Türkiye’nin aslında küreselleşmeye hazır olmadığını apaçık bir göstergesidir.

24 Ocak 1980 programıyla serbest piyasa ekonomisine geçilmiş ve dışa açılma teşvik edilmiştir. 1980 yılında uygulanmaya başlayan programın ilk hedefi, enflasyonun düşmesini sağlamaktır. Türkiye’de 1980–1983 yılları arası mevcut rejimde finans piyasaları düzenlenerek finansal serbestleşme, 1983–1989 yılları arasında ise dış ticaret serbestleştirilerek liberal piyasa düzenlemeleri yapılmıştır (Öztürk, 2003, s. 21).

1980 istikrar programı döviz kuru, faiz, dış ticaret ve yabancı sermaye, dışa açılma gibi politikalarda düzenleme yapmıştır. Yabancı sermaye girişlerine

kolaylıklar getirilmiş, günlük kur uygulamasına geçilmiştir. 24 Ocak istikrar programı ve sonrası politikalar ilk başlarda başarılı olmuşsa da ilerleyen dönemlerde ekonomide kırımlar yaşatmış, gelir dağılımını bozmuş, enflasyonu arttırmış ve sonraki yıllarda oluşacak krizlere zemin hazırlamıştır (Fırat, 2009, s. 504).

3.2. 1994 Krizi ve İnsani Gelişme Endeksi

3.2.1. 1994 Krizi ve Türkiye

1980'lerden itibaren liberal ekonominin yarattığı dönüşüm sürecinde dikkati çeken en büyük konu giderek artan kamu açıkları ve bu açıkların iç borçlanma ile finanse edilmeye çalışılmasıdır. Mevcut duruma geçici çözümler üreten bu yol, 1990'lı yıllarda çok daha ciddi problemlerin yaşanmasına sebep olmuştur.

1988-89 yıllarında yaşanan stagflasyon sonucu çıkan 32 sayılı Kanun Hükmünde Kararname (KHK) ile TL'nin konvertibl hale gelmesi, uluslar arası piyasalarda borçlanmayı serbest hale getirip yabancı para birimlerine kolay ulaşma ortamı meydana geldi (Resmi Gazete, 1986, s. 19). Hali hazırda siyasi çalkantılar yaşayan bir ülkede, ekonomik sorunların oluşması kısır döngü yarattı. Siyasi istikrarsızlık yeni bir ekonomik probleme yol açarken meydana gelen her bir ekonomik sorun da siyasi alandaki bunalımı daha da derinleştirdi.

Doksanlı yılların başında ülke ekonomisinin en büyük sorunu iç borçlanmanın giderek büyüüp kamunun borcun ödenmesinde yetersiz kalmasıdır. Körfez Savaşı, terörle mücadele için yapılan harcamalar, kamuda ödenen yüksek maaşlar, KİT açıkları, ücret artışlarının enflasyon artışından fazla olması gibi sebeplerden ötürü kamunun sahip olduğu borç miktarı sürekli artış gösteriyordu. Bu sorunu çözmek için 1993 yılının ortalarında hükümet, kısa dönemde yapacağı uygulamalarla faiz oranlarını düşürmek istediğini çünkü kamunun faiz yükünün çok yüksek olduğunu belirtti. Kamu açıkları finansman maliyetinin düşürülmesi amacıyla piyasaya sınırlamalar getirildi ve faiz oranları düştü. Ancak faiz oranlarının düşmesi ile oluşan likidite, tüketim harcamalarını arttırmakla kalmayıp döviz talebini ve ithalatı da arttırdı. Böylece cari açık daha da büyümüş oldu. Enflasyon giderek artmaya devam etti (Turan, 2011, s. 62).

Arttırılan likidite miktarının ekonomiyi bu noktaya getirmesindeki en büyük sebep, yerli paraya karşı duyulan güvensizlikti. Elde döviz tutmak TL tutmaktan daha cazipti. Hükümet, yaptığı uygulama ile yüksek döviz rezervlerinin satılacağını böylece piyasadaki likiditenin İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'na (İMKB)

yönlendirileceğini düşündü; ama piyasada özellikle bankalar tarafından beklenen bir devalüasyon böyle bir işleme izin vermedi. Döviz, piyasalarda giderek artan fiyatlarla alıcı buldu. Piyasa ekonomisi kuralları hiçe sayılarak zorla faiz indirimi yapılması enflasyonu %120 arttırdı.

1994 yılının Ocak ayına girildiğinde resmi kur ile serbest kur arasındaki fark %23'ü geçmişti (Keyder, 2000, s. 112). Kriz ortamı sakinleştirmek için ilk olarak 26 Ocak tarihinde TL %13.6 devalüe edildi. Bu devalüasyonu 1 ve 17 Martta iki devalüasyon daha izledi. Ocak ayından itibaren TL, döviz karşında değer kaybetmeye devam etti ve Nisan ayına gelindiğinde yaşanan değer kaybı nominal olarak %172'ye kadar çıktı. TCMB rezervleri hızlı bir şekilde erime gösterdi çünkü bankalar yüksek açık pozisyonlara sahipti ve dövize yöneldi. Ocak 1994'te döviz kuru 19.000 TL/\$ iken Merkez Bankası rezervi 7 milyar dolardı. Aynı yılın Nisan ayında döviz kuru 38.000 TL/\$ olurken Merkez Bankası rezervi 3 milyar dolara geriledi (Turan, 2011, s. 62).

Ödemeler bilançosu açıkları da rekor seviyelere yükseldi. Standard and Poor's Türkiye'nin 1992'de BBB olan notunu B+, Moody's Baa3 olan notu Ba3 olarak düşürdü. Yani Türkiye bu yanlış ekonomi politikaları sonucu yatırım yapılamayan, spekülatif bir ülke konumuna geldi (Eğilmez M. , 2017).

Üç haneli enflasyon, işsizlikte artış, devalüasyon, düşük ücretler bir istikrar programını zorunlu kıldı. Türkiye 5 Nisan 1994'te yeni bir istikrar programı yürürlüğe koydu. 5 Nisan kararlarının amaçları (Kaya, 2013, s. 17-18):

- Enflasyonu düşürmek
- Kamu kesimi açıklarını kapatmak
- Para, döviz ve sermaye piyasalarındaki dengesizliği gidermek
- Piyasalarda istikrar sağlamak
- TL'den kaçıışı önlemek ve TL'ye istikrar kazandırmak
- İhracatı arttırıp ödemeler dengesinin açıklarını kapatmak
- İstikrarlı ve sürdürülebilir büyüme gerçekleştirmekti.

Bu amaçların gerçekleşmesi için kısa vadeli öncelikli hedef, mali piyasalarda istikrar sağlamak ve enflasyonu düşürmektir. Döviz talebinin düşmesi için TL'ye olan güvenin artması gerekiyordu. Dolayısıyla TL'nin aşırı değerlenmesinin önüne geçmek şarttı. Bu durum aynı zamanda ödemeler dengesinin açıklarının kapanması açısından da gereklidir. Kamu borçlarının kapatılması için faizlerin kontrol altında

alınması gerekiyordu ki bu aynı zamanda fiyat istikrarının da sağlanmasını gerekli kılıyordu. Orta vadeli hedef ise rekabetçi, piyasa mekanizmasını kullanan ve sürdürülebilir büyüme sağlayan bir ekonomiye sahip olmaktı.

İstikrar programının gerçekleşmesi için alınan önlemlere ana hatları ile değerlendirilecek olursa (Eroğlu & Albeni, 2002, s. 194; Köse, 2000, s. 99-100);

- TL, döviz karşısında %39 devalüe edildi.
- Kamu kesiminde ücret ve maaş artışları sınırlandı ve personel harcamaları kontrol altına alındı.
- Kamuya alım durduruldu.
- Gelir ve kurumlar vergisi mükelleflerinden ek vergi alındı.
- Tek seferden ibaret olan ek emlak vergisi getirildi.
- Kamu gelirlerini arttırmak amacıyla kamunun ürettiği mal ve hizmetlerin fiyatları arttırıldı.
- Akaryakıt kesintileri %25'e çıktı.
- KİT ve TEKEL ürünlerine zam getirildi; ama bu zam ardından halkın enflasyon beklentisini yok etmek için altı ay boyunca zam yapılmayacağı belirtildi.
- Reeskont kredisi genişletildi böylece bankaların rahatlaması amaçlandı.
- Bankaların munzam karşılıkları yeniden düzenlendi.
- OECD ülkeleri ile ihracatın arttırılması planlandı.
- İçinde Ereğli Demir Çelik Fabrikaları A.Ş., Petrol Ofisi A.Ş., Sümerbank A.Ş. ve Et Balık Kurumunun da bulunduğu 12 KİT özelleştirildi.
- Turizme yatırım yapılacak ve buradan gelen gelirlerle cari açığın düşmesi hedeflendi.
- Alt yapı yatırımları yap-işlet-devret yöntemi ile uygulandı

Türkiye bu programı uygularken 14. kez IMF'den destek aldı ve 8 Temmuzda 14 aylığına stand-by anlaşması imzaladı. Bu anlaşma IMF düzenlemelerindeki değişiklikler ve Türkiye'nin kriterleri yerine getirememesinden ötürü 1995 yılında yeniden düzenlendi ve süresi 20 aya çıkarıldı (Özçam, 2004, s. 8). IMF 1994 yılı için %-1,6 reel büyüme hızı beklerken gerçekleşen %-6 gibi düşük bir büyüme

rakamıydı. Bütçe açığı %-3.6 olarak hedeflense de gerçekleşen %-9,3 olmuştu (DPT, 1995, s. 25). Ayrıca IMF kota sınırını %68'den %100'e çıkarmıştı. Anlaşma 20 aya çıktığında öngörülen miktar 610.5 milyon SDR olmuştu. Daha önce kullanılan ilk iki taksit de dahil edilerek taksitler, 7'ye çıkmıştı; ama Türkiye'de belirsizliklerin devam etmesi kredinin son taksitinin askıya alınmasına neden olmuştur (Parasız, 1996, s. 191).

Tablo 10. 5 Nisan Kararları Öncesi ve Sonrası Ekonomik Büyüklükler

	1992	1993	1994	1995	1996
İhracat	14.715	15.345	18.106	31.636	23.225
İthalat	22.791	29.426	22.273	34.788	42.331
Dış Ticaret Dengesi	-8.076	-14.081	-4.167	-13.152	-10.264
Bütçe Açığı	-6.906	-12.184	-5.123	-6.927	-15.260
TEFE	61.4	60.3	149.6	65.6	84.9
TÜFE	66.0	71.1	125.5	76.0	79.8
Faiz Oranları	88.2	87.5	163.5	122.0	134.9
Büyüme Hızı	6.4	8.1	-6.1	8.0	7.1

KAYNAK: (TCMB, 2019) (TÜİK, 2017)

5 Nisan kararları ardından ilk birkaç ay olumlu gelişmeler yaşanmış ve plan dâhilinde kısa vadeli hedeflere ulaşılmıştır. Ulusal paranın aşırı değerlenme halinin önüne geçilmiştir. İhracat artmış, cari işlemler bilançosu fazla vermiş, para ve döviz piyasaları istikrara kavuşmuştur. KİT'lere yeni düzenlemeler getirilmiştir. Bankaların mevduat faizlerinin artması yatırımların önüne geçse de tasarruf arttırıcı bir sonuç doğurmuştur (Tüğen, 1994, s. 9-10).

Ancak 5 Nisan kararları orta ve uzun vadeli hedeflerini gerçekleştirememiştir. Sıkı para politikası uygulandığı sırada kamu kesimi açıkları küçülse de bu politikadan vazgeçildiği zaman açıklar tekrar yaşanmaya başlamış ve zamanla artış göstermiştir. GSMH küçülmüş ve ülkede ücret ve maaşlarda azalma meydana gelmiştir. Kısa dönemli olan kamu borçlarını kesmek için çıkarılan %400 faizli borçlanma kâğıtları faiz oranlarında yüksek bir sıçramaya neden olmuş alınan önlemler yüzeysel ve geçici olduğu için enflasyon yine üç haneli rakamlara ulaşmıştır. 1994 yılından sonra ithalat talebindeki artış dış ticaret açığını beraberinde getirmiş, bütçe açığı tekrardan yükselmiştir. Yapılan reformlar orta ve uzun vadeli

hedeflerine ulaşamamış beklenen başarıyı elde edememiştir. Bu tablo ülkenin genel durumunu sarsmış olmakla birlikte insanların yaşam kalitelerini de etkilemiştir.

3.2.2. Türkiye'nin 1994 Krizi Sonrası İnsani Gelişme Endeksinin Değerlendirilmesi

Krizin İGE'ye etkilerini görebilmek için hem kriz yılı hem de kriz etkilerinin görece daha hafiflediği bir sonraki yılın değerleri karşılaştırılarak değerlendirme yapılmıştır. Çünkü krizin meydana geldiği yılda ülkelerin esas yoğunluğu ekonomi üzerinedir. Dolayısıyla gelir endeksi diğer endekslere göre daha hareketlidir. Bu nedenle iki dönemin karşılaştırması yapılmış ve krizin hemen ardındaki yılın değerlerinde İGE'ni en çok hangi boyut endeksinin etkilediğini hesaplanmıştır.

Son değişiklikler temel alınarak yapılan insani gelişme hesaplamalarında Türkiye 1994 yılında doğumda beklenen yaşam süresi 66,4 yıl, GSMH 11.317 dolar, beklenen okullaşma oranı 9,5 yıl, ortalama okullaşma oranı 4,8 yıldır. Sağlık endeksi 0,714 eğitim endeksi 0,421 ve gelir endeksi 0,714'tür (UNDP , 2018).

Bu veriler ışığında 1994 yılı İGE hesaplayacak olursak;

$$İGE_{1994} = [(0,714) \cdot (0,421) \cdot (0,714)]^{1/3}$$

$$İGE_{1994} = 0.599$$

Tablo 11. Türkiye'nin 1994 Yılı İGE Değerleri

Beklenen Yaşam süresi	66,4	Sağlık Endeksi	0,714
Ortalama Okullaşma	4,8	Eğitim Endeksi	0,421
Beklenen Okullaşma	9,5		
Kişi Başı GSMH	11.317	Gelir Endeksi	0,714
İGE			0,599

KAYNAK: (UNDP, 2018)

Türkiye, 1994 yılı İGE sonucuna göre 66,4 yıl beklenen yaşam süresi, 4,8 yıl ortalama okullaşma, 9, yıl beklenen okullaşma ve 11.317 dolar kişi başı GSMH ile orta insani gelişme düzeyindeki ülkelere dahil olmaktadır. 1995 yılında sağlık, eğitim ve gelir endeksinde meydana gelen artış, Türkiye'nin endeks kategorisini değiştirmeyecek bir artıştır.

Tablo 12. Türkiye'nin 1995 yılı İGE değerleri

Beklenen Yaşam süresi	67,0	Sağlık Endeksi	0,723
Ortalama Okullaşma	4,8	Eğitim Endeksi	0,427
Beklenen Okullaşma	9,6		
Kişi Başı GSMH	12.089	Gelir Endeksi	0,724
		İGE	0,607

KAYNAK: (UNDP, 2018)

Tablodaki veriler ışığında 1995 yılı İGE hesaplanacak olursa;

$$\text{İGE}_{1995} = [(0,723) \cdot (0,427) \cdot (0,724)]^{1/3}$$

$\text{İGE}_{1995} = 0.607$ ile orta insani gelişme kategorisindedir.

Alt endeks verilerindeki değişimin, İGE'ne yapacağı olası değişimleri görebilmek için her bir endeksi artırıp azaltırsak¹;

- *Sağlık endeksinde beklenen yaşam süresinin 1 yıl artırılması:* Beklenen yaşam süresi 67,0 yıldan 68,0 yıla çıktığında sağlık endeksi 0.723'ten 0.738'e; İGE 0.611'e çıkmaktadır.

$$\text{İGE}_{1995} = [(0,738)(0,427)(0,724)]^{1/3} = 0.611$$

- *Sağlık endeksinde beklenen yaşam süresinin 1 yıl azaltılması:* Beklenen yaşam süresi 67,0 yıldan 66,0 yıla düştüğünde sağlık endeksi 0.723'ten 0.708'e; İGE ise 0.602'ye düşmektedir.

$$\text{İGE}_{1995} = [(0,708)(0,427)(0,724)]^{1/3} = 0.602$$

- *Eğitim endeksinde beklenen okullaşma oranının sabit tutulup ortalama okullaşma oranının 1 yıl artırılması:* Ortalama okullaşma oranı 4,8 yıldan 5,8 yıla çıktığında eğitim endeksi 0.427'den 0.460'a; İGE ise 0.622'ye çıkmaktadır.

$$\text{İGE}_{1995} = [(0,723)(0,460)(0,724)]^{1/3} = 0.622$$

¹ Bu analizde bir alt endeks artırılıp azaltıldığında, diğer alt endeksler ve diğer ülkelerin verileri sabit tutulmaktadır.

- *Eđitim endeksinde beklenen okullařma oranının sabit tutulup ortalama okullařma oranının 1 yıl puan azaltılması:* Ortalama okullařma oranı 4,8 yıldan 3,8 yıla dūřtūđünde eđitim endeksi 0.427'den 0.393'e; İGE ise 0.591'e dūřmektedir.

$$\dot{I}GE_{1995}=[(0.723)(0.393)(0.724)]^{1/3}=0.591$$

- *Eğitim endeksinde ortalama okullaşma oranının sabit tutulup beklenen okullaşma oranının 1 yıl arttırılması:* Beklenen okullaşma oranı 9,6 yıldan 10,6 yıla çıktığında eğitim endeksi 0.427'den 0.454'ye; İGE ise 0,620'ye çıkmaktadır.

$$\dot{I}GE_{1995}=[(0.723)(0.454)(0.724)]^{1/3}=0.620$$

- *Eđitim endeksinde ortalama okullařma oranının sabit tutulup beklenen okullařma oranının 1 yıl azaltılması:* Beklenen okullařma oranı 9,6 yıldan 8,6 yıla dūřtūđünde eđitim endeksi 0.427'den 0.399'a; İGE ise 0.593'ye dūřmektedir.

$$\dot{I}GE_{1995}=[(0.723)(0.399)(0.724)]^{1/3}=0.593$$

- *Gelir endeksinde 1000 dolar artış:* GSMH 12.089 dolardan 13.089 dolara çıktığında gelir endeksi 0.724'ten 0.736'ya; İGE ise 0.610'a çıkmaktadır.

$$\dot{I}GE_{1995}=[(0.723)(0.427)(0.736)]^{1/3}=0.610$$

- *Gelir endeksinde 1000 dolar azalıř:* GSMH 12.089 dolardan 11.089 dolara dūřtūđünde gelir endeksi 0.724'ten 0.711'e; İGE ise 0.603'e dūřmektedir.

$$\dot{I}GE_{1995} = [(0.723)(0.427)(0.711)]^{1/3} =0.603$$

Tablo 13. 1995 Yılı Endeks Değerlerinde Artışın İnsani Gelişme Endeksine Etkisi

Arttırılan Endeksler	1995 Gerçek Endeks		1995 Hesaplanan Endeks	1995 Gerçek İGE	1995 Hesaplanan İGE
Beklenen Yaşam Süresi (67,0-68,0)	Sağlık Endeksi	0,723	0,738	0,607	0,611
Ortalama Okullaşma (4,8-5,8)	Eğitim Endeksi	0,427	0,460	0,607	0,622
Beklenen Okullaşma (9,6-10,6)			0,454		
Kişi Başı GSMH (12.089-13.089)	Gelir Endeksi	0,724	0,736	0,607	0,610

KAYNAK: (UNDP, 2018) verilerinden yararlanılarak hesaplama yapılmıştır.

Tablo 14. 1995 Yılı Endeks Değerlerinde Azalışın İnsani Gelişme Endeksine Etkisi

Azaltılan Endeksler	1995 Gerçek Endeks		1995 Hesaplanan Endeks	1995 Gerçek İGE	1995 Hesaplanan İGE
Beklenen Yaşam Süresi (67,0-66,0)	Sağlık Endeksi	0,723	0,708	0,607	0,602
Ortalama Okullaşma (4,8-3,8)	Eğitim Endeksi	0,427	0,393	0,607	0,591
Beklenen Okullaşma (9,6-8,6)			0,399		
Kişi Başı GSMH (12.089-11.089)	Gelir Endeksi	0,724	0,711	0,607	0,603

KAYNAK: (UNDP, 2018) verilerinden yararlanılarak hesaplama yapılmıştır.

1994 Krizi sonrasında İGE değerlerine baktığımızda her bir endeks değerinde artışlar görülmektedir. Sonuçta bu durum İGE sonucunu da etkilemiş ve endeks 1994'te 0,599 olan değer 1995 yılında 0,602'ye çıkmıştır. Bu artış Türkiye'nin insani gelişme kategorisini değiştirmemiş, Türkiye hala orta insani gelişme kategorisinde yer almıştır.

Krizden sonraki yılın endeks değerlerinde en fazla artış gelirdedir. Türkiye 1994 yılında yaşadığı ciddi ekonomik sorunları aşmak için daha çok ekonomik alanda çaba göstermiştir ki bu durum oldukça normaldir. Enflasyonun etkilerini azaltmak, TL'nin değerini tekrar eski haline getirmek için uğraşmıştır. Bu

sorun elbette çözülememiştir; ancak 1994 krizinin İGE değerlerine en çok etkisi gelir endeksi üzerinden olmuştur. Ayrıca UNDP'nin verileri ışığında Türkiye'nin gelir endeksi ve kişi başı GSMH'si 1994 krizinden sonraki yıllarda ta ki 1999'a kadar artış göstermiştir.

Yukarıda da belirtildiği gibi krizden sonraki yılda Türkiye'nin İGE değerlerinde artışlar yaşanmıştır. Ancak krizin meydana geldiği yıl bir ülkenin esas yoğunluğu ekonomi üzerindedir. Dolayısıyla gelir endeksi kriz yılında diğer endekslere göre çok daha hareketlidir.

Krizin ertesi yılının İGE'ye yapacağı olası değişimler için Tablo 13 ve Tablo 14'te, beklenen yaşam süresi, ortalama okullaşma, beklenen okullaşma ve kişi başı GSMH endekslerinin her biri tek tek arttırılıp azaltıldığındaki sonuçları toplu olarak gözlemlenmiştir. Artış verilerine baktığımız zaman ortalama okullaşma oranındaki bir yıllık artış İGE değerini en fazla etkileyen bileşen olmuştur. Kişi başı GSMH'de 1000 dolarlık artışla İGE değerini 1994 ve 1995 yılları için en az fark yaratarak değişime uğratmıştır. Azalışlara baktığımız zaman da aynı durum meydana gelmiştir. Yine kişi başı GSMH'de 1000 dolarlık bir azalış iki yıl arasında en az fark yaratan değerdir. Yani eğitim endeksi İGE değeri üzerinde en fazla etkiye sahip endeks bileşenidir.

3.3. 2000-2001 Krizi ve İnsani Gelişme Endeksi

3.3.1. Kasım 2000 Krizi ve Türkiye

Türkiye'de 1990'lı yıllarda sık sık seçim ekonomilerinin ve politik istikrarsızlıkların yaşandığı, ekonomide makro ekonomik istikrarı tekrar gerçekleştirebilmek yerine spekülasyon faaliyetlerin ön planda olduğu bir dönem olarak, kısa vadeli sermaye girişleri ve yapay büyümeye dayanan politikalar öne çıkıyordu (Yeldan, 2001, s. 160). Ayrıca piyasalarda risk ve güvensizlik, enflasyon beklentisi, mali piyasaların şeffaf olmaması, rekabet gücünün zayıflığı kriz ortamını güçlendiriyordu.

1998'de Güney Doğu Asya ülkelerinde yaşanan krizler, devalüasyon, ithalatta artma, büyüyen dış borç, işsizlik ve enflasyonla sonuçlandı. Yaşanan bu finansal kriz, bölge ekonomilerine de krizi bulaştırdı (Stubbs, 2005, s. 199). Güney Doğu Asya krizi gibi 1998 yılında meydana gelen Rusya Krizi de bulaşıcı etki gösterdi.

Türkiye hem Güney Doğu Asya hem de Rusya'da yaşanan ekonomik krizlerden etkilendi. Bu durum Türkiye'nin ilerleyen dönemde krize girmesine zemin

hazırladı. Özellikle Rusya'daki kriz Türkiye'yi etkiledi çünkü iki ülke arasındaki mevcut ekonomik ilişkiler oldukça yoğundu. Türkiye'de toplam ihracatın %7.8'i Rusya ile yapılmaktaydı. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Rusya'nın Türkiye ile ekonomik ilişkileri Almanya'nın ardından ikinci sırada yer alıyordu. Haliyle Rusya krizi Türkiye'nin de ihracatını daralttı (Eroğlu & Albeni, 2002, s. 164-166).

Üstelik 1999 Ağustos ve Kasım aylarında Marmara bölgesinde gerçekleşen iki büyük deprem, ekonomiyi ciddi şekilde sarstı. 2010 yılında TBMM Komisyonunun yayımladığı rapordaki verilere göre depremde hayatını kaybeden kişi sayısı 17.480, zarar gören iş yeri ve konut sayısı 328.113'tür. 1999 yılına ait verilerde ülkenin toplam ihracatının %67,3'lük kısmı, depremin meydana geldiği İstanbul, Bursa, Kocaeli, Sakarya, Düzce, Yalova gibi şehirlere aitti (Özay, 2018). Ayrıca depremzedeler için barınma, yiyecek, giyecek temininin yapılması gerekiyordu ve bunun için önemli miktarlarda pay ayrılmıştı.

Türkiye böyle bir ortamda hem kendi içindeki sarsıcı olaylardan hem de küresel bazda meydana gelen kriz ortamından çıkmak için 9 Aralık 1999 tarihinde "Enflasyonu Düşürme Programı" adıyla IMF ile yeniden bir istikrar programı uyguladı. Bu noktada amacı; kamu borçlanmalarına son vermek, enflasyonu düşürmek ve ekonomik büyüme trendini tekrardan yakalamaktı.

TCMB Başkanı Gazi Erçel, yayımladığı raporda hedefleri şu şekilde belirtmektedir:

Üç yıl sürdürülmesi konusunda görüş birliğine varılan bu anlaşmanın temel amacı; tüketici enflasyonunu, yapısal reformlarla desteklenen, birbirleriyle tutarlı, güçlü, itibarlı ve süreklilik arz eden maliye, gelir, para ve kur politikalarının eş güdümlü uygulanması ile 2000 yılı sonunda yüzde 25, 2001 yılı sonunda yüzde 12 ve 2002 yılında yüzde 7'ye indirmek, reel faiz oranlarını makul düzeylere düşürmek, ekonominin büyüme potansiyelini artırmak, ekonomideki kaynakların daha etkin ve adil dağılımını sağlamaktır. (Erçel, 1999, s. 1-2)

Uygulanan sıkı maliye politikası, hedeflenen enflasyon çıpasına bağlanan döviz kuru, likidite genişlemesiyle ülkeye giren yabancı kaynak, enflasyon bekleyişinde düşme ekonomide bir süre olumlu bir hava esmesini sağladı. Ancak bu istikrar programı fiyatları, faiz ile ücret oranlarını serbest bırakıp, döviz kurunu sabit tutmayı hedefliyordu. Bu şartlarda istikrar programının işleyebilmesi için sermaye hareketliliğinin olmaması ve mali sektörde kırılganlıkların yaşanmaması gerekirdi. Ancak bu durum Türkiye'nin uyguladığı kamu harcamalarının finans yöntemi ile

çelişiyordu. Yani bu program en başından beri yanlıştı ve ülke profiline uymuyordu (Aslan E. , 2006, s. 226).

2000 yılının ilk yarısında faizler hızla aşağı çekildi. Sonuç olarak küçük ya da orta büyüklükteki bankalar hazine kâğıtlarını zarar ederek satmaya başladı ve küçük bankalar büyük bankalarla rekabet edemedi. TL, aşırı değerlendirildi ve yabancı yatırımcılar toplu olarak ülkeden çıktığı için bankalar daha da zor durumda kaldı (Fırat, 2009, s. 510). Kasım 20'de piyasalardaki gerginlik ciddi şekilde hissedilmeye başlayınca yatırımcılar bono piyasasından çekildi ve borsa krize girdi. Gecelik faizler %400'le ulaşırken TCMB döviz rezervleri eridi. Döviz talebindeki hızlı bir artışın meydana getirdiği TCMB net dış varlıklarındaki azalma ülke parasının likiditesinde daralma yarattı.

2000 yılının son çeyreğinde Türkiye'nin dış piyasada borçlanma faizi üzerindeki risk primi artmaya başladı. Dış borçlanma zorlaştı. Üstelik Haziran 2000'de cari açığın döviz rezervine oranı %27.7 iken sadece altı ay sonra Aralık ayında %50'yi bulmuştu (Uygur, 2001, s. 53). Üstelik krizin meydana geldiği aylarda Devlet İç Borçlanma Senetleri'nde yaşanan sıkıntılar sonucu yabancı yatırımcılar tarafından ülkeden nakit çıkışı gerçekleşti (Ateş, 2004, s. 198). Türkiye'de faaliyet gösteren bankaların zor durumu, özelleştirmede yaşanan gecikmeler yüzünden yabancı yatırımcıların piyasadan çekilmesi üstelik bu yüzden ABD ve Alman bankasının gecede 7 milyar doları geçen paraları bankadan çekmeleri, Türkiye'ye IMF tarafından taahhüt edilen kredinin zamanında ödememesi, içi boşaltılıp fon yönetimine alınan toplam 11 holding bankasının 10 milyar dolarlık yükü likidite krizine sebep oldu (Çarıkçı, 2001, s. 475-476).

Kasım ayında yaşanan bu krizden önce krize yönelik bazı tehlike sinyalleri gelmesine rağmen, Türkiye'de gerekli tedbirler alınmadığı için kriz kaçınılmaz oldu. Artmaya başlayan likidite sıkışıklığı ve beraberindeki enflasyon artışı, TL'nin değerlendirilmesi ve cari işlemlerde oluşan açık, TCMB rezervlerinin azalması Kasım ayında zirve yaptı. Enflasyonun tahmin edilenin üstünde olması, piyasaya duyulan güveni de yeterince azalttı. Eğer Türkiye erken uyarı sistemlerine dikkat etseydi krizin yükümlülükleri hafifler hatta sonraki krize ortam yaratmayabilirdi (Alp, 2001, s. 680).

OECD Türkiye Raporu'na göre Kasım 2000 Krizine yol açan faktörlerden başlıcaları şunlardır (OECD, 2001):

- Kamu kesimi borç stokunun GSYİH'ye oranı %45 iken %62'ye çıkmıştır.
- Devlet bankalarındaki açık pozisyonlar 18 milyar dolarken, bankaların döviz cinsinden açık pozisyonu tam 20 milyar doları aşmıştır.
- Ziraat Bankası ile Halk Bankasının görev zararları 21 milyar dolara ulaşmıştır.
- Marmara depreminin maliyeti 15 milyar dolar yük oluşturmuştur. Devlet bütçesinden deprem için 1999 yılında 1,8; 2000 yılında 4,2 milyar dolar harcanmıştır. Türkiye'ye 3,8 milyar dolar dış kredi taahhüdü verilmesine karşın yalnızca 47 milyon doları bağış olarak ülkeye girmiştir.
- İthal mal kullanan tüketici ve sanayiciler için devlet %20 oranında sübvansiyon sağlamıştır.
- Yıl boyunca TL %20 kadar değerlendi. Dolayısıyla petrol fiyatlarında yüksek artışlar yaşandı.
- Türkiye'nin niyet mektubu ile verilen özelleştirme çalışmaları zamanında gerçekleşmedi. Bu sebeple Dünya Bankası'nın 780 milyon dolarlık kredisi askıya alınmıştır.
- Yılın ilk sekiz ayında görülen faiz oranlarındaki hızlı düşüş, küçük ve orta büyüklüğe sahip bankaların değerli kâğıtlarını satmaları Kasım ayında likidite krizi yaratmıştır.
- Dünya petrol fiyatları 2000 yılı itibariyle artış göstermiş ve Türkiye'nin ithal ettiği petrol, doğal gaz fiyatlarına 5 milyar dolarlık ekstra yük binmiştir.

Bankaların artan likidite gereksinimleri, yabancı bankaların değerli kâğıtlarını satıp ülkeden çekilmelerin yarattığı kriz ortamında TCMB'nin en büyük hatası tüm bu gelişmeler yaşanırken piyasanın ihtiyacı olan likiditeyi zamanında temin edememesidir. Bu sebeple 9 Aralık 1999 tarihinde dâhil olunan ekonomik programa güven duyulmamıştır. Bunalım, talep daralması yaratmış ve dövize karşı spekülasyon akımı oluşturmuştur. Meydana gelen yüksek faizler, IMF'den alınan 7.5 milyon dolarlık kredi, döviz kayıpları en sonunda bankaların Tasarruf Mevduatı Sigorta

Fonu'na (TMSF) devredilmesine neden olmuştur. Piyasalar bir şekilde rahatladı gibi görünmüştü; ancak üç ay sonra dönemin Başbakan ve Cumhurbaşkanı arasındaki tartışma sonucu piyasalarda spekülasyon faaliyetleri tetiklenmiş, mevcut durumu daha da güvensiz hale getirmiş ve yeni bir kriz oluşmasına ortam hazırlamıştır (Karluk, 2005, s. 425).

Kasım 2000 krizi, finansal sistem kaynaklı bir krizdir ve krizi yaratan da bankacılık sistemidir. Finans piyasalarında gerçekleşen bu etkileşimler bankacılık kesimin hamleleri ile krize dönüşmüştür. Bankaların sahip olduğu açık pozisyonlarını kapatmak için yaptığı uygulamalar, hem kamu hem de özel bankaları borçlanma telaşına düşürmüştür. Türkiye'nin dış piyasadaki risk primlerinin yükselmeye başlaması, tüm bankaların dış piyasalarda borçlanmasının zorlaşmasına neden olmuştur (Uygur, 2001, s. 49). Özetle bu kriz, kamu otoriteleri tarafından yanlış teşhis edilip ekonomiye yanlış tedavi uygulanmıştır (Eğilmez & Kumcu, 2001, s. 391).

3.3.2. Şubat 2001 Krizi ve Türkiye

Bilindiği üzere Kasım 2000 Krizi, ekonomide uygulanmakta olan istikrar programına, para ve kur politikalarına duyulan güveni derinden sarsmıştı. IMF ile görüşmeler neticesinde program tekrardan revize edilmiş, bir miktar parasal destekle piyasalardaki kaos kısmen durulmuştu. Fakat faiz oranları hiçbir zaman kriz öncesi seviyeye indirilememiş, krizin ardından ekonomideki iç piyasa toparlanamamıştı. Bir tarafta devalüasyon riski, diğer tarafta yüksek faizler sebebiyle, kamu bankalarının gecelik borçlanma ihtiyaçları artmış, bankaların finansal yapılarında bozulma meydana gelmişti (Çolak & Yiğidim, 2001, s. 19).

Şubat 2001 Krizi, Kasım ayındaki krize göre daha ciddi boyutlarda meydana geldi. Krizin öncesinde, rekabet şartlarına uyum sağlayamayan bankalar kötü yönetildiği için zaten ciddi sorunlara sahipti. Yaşanan tüm bu olumsuz ortama ek olarak, kamu bankalarının, ortalama 25 milyar dolarlık borçlarını kamuya devretmesi piyasalar üzerinde baskıyı biraz daha arttırdı. Özellikle bu bankaların yaşadığı likidite problemleri Interbank piyasasındaki faizlerin çok artmasına neden oldu ve piyasadaki faizlere de etki etti. Ayrıca; Şubat başında yaşanan durgunlukta parasal taban daraldı (Mangır, 2006, s. 469).

Bu şekilde bir ekonomik tablo sonrasında 19 Şubat 2001 günü dönemin Başbakanı Bülent Ecevit ve Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer arasında yaşanan

siyasi polemikler yüzünden zaten kırılğan olan ekonomide ve ülkede yeniden yeni bir kriz başladı.

Kasımda meydana gelen krizde TL pozisyonlarını koruyan insanlar da artık dövize yönelmeye başladı. Hem yerli ve yabancı yatırımcılar hem de küçük esnaf sahipleri de döviz talebinde bulundu. Bunun üzerine döviz kurundaki baskı arttı ve TCMB, yeniden dövize karşı aşırı taleple karşılaştı. TCMB gecelik faiz oranları %6000'den daha da yukarı çıktı ve dövize olan bu aşırı talebin önüne geçilemedi. TCMB'den sadece bir günde 7 milyar dolar döviz talep edildi. Kara Çarşamba olarak da adlandırılan 21 Şubat 2001 tarihi TCMB'nin para politikası etkinliğinin ortadan kalktığı tarihtir. Sonuç olarak TCMB krizi takip eden iki gün süresince rezervlerini eritmeyi göze alarak piyasaya müdahalede bulundu ve 22 Şubat 2001'de dalgalı kura geçildiğini ve döviz kuru çıpasının kaldırıldığını beyan etti. Türkiye ile IMF arasında daha önce 16 kez imzalanan programlardan biri daha yine başarısız oldu. Bahsedilen bu süreçte Türkiye, bankacılık sistemindeki sorunlar ve borçlar yüzünden tarihindeki en önemli finansal ve ekonomik krizle karşı karşıya kaldı. En çok da kamu bankalarının yükümlülüklerini yerine getirememesi yüzünden para ve menkul kıymetler piyasası krizden etkilendi (BDDK, 2009, s. 6-7).

Şubat 2001 krizi, finans piyasalarını tamamen kilitlenip ödemeler sisteminin çökmesine neden oldu. Piyasalarda döviz talebi artışı devam etti ve bu durum faiz oranlarının hızla yükselmesinin önünü açtı. Dalgalı kura geçildikten sonra doların fiyatı ciddi şekilde arttı ve dolayısıyla dolarizasyon da arttı. Dövizin fiyatındaki bu artış ekonomide iç talebin daralmasıyla sonuçlandı. Uluslararası derecelendirme kuruluşları bir kez daha Türkiye'nin kredi notunu düşürdü. Yaşanan ekonomik daralma, krizin etkilerini fazlasıyla derinleştirdi. Hükümet çok kısa süreler içinde arka arkaya yaşanan iki kriz sonucu prestijini kaybetti. 20 Şubat 2001 günü Hazine bir açıklama yaptı ve iç borç ihalesinde vadeyi azalttığını duyurdu; ancak bu durum yeterli talep görmedi. TCMB net iç varlıklar hedefinden vazgeçmeyerek krizin devam etmesine ve etkilerinin artmasına yol açtı. Sonuç olarak krizin ortaya çıkmasında eleştiri alanlar sadece IMF ve hükümet olmuştur (Şamiloğlu, 2002, s. 62-63).

Kriz sonrasında neredeyse tüm sektörlerde ve ekonomideki tüketici talebinde yaşanan aşırı daralma neticesinde, üretim alanındaki daralma miktarı 2001 yılının ilk çeyreğindeki %1,3 düzeyinden, ikinci çeyreğinde %8,5 düzeyine kadar artmıştır. (Erdönmez, 2003, s. 39). Üretimde meydana gelen azalma, kullanılan mevcut üretim

faktörlerinin de azalması anlamına gelmektedir. Bu doğrultuda; ithalat, enerji kullanım miktarı ayrıca ara malı üreten sektörlerin taleplerindeki hızlı azalma ekonomideki fiziki üretim girdilerinin kullanım miktarında da azalma gösterdi. Öte yandan üretimini tamamen durduran ya da ara veren veyahut vardiya sayısını azaltan birçok firma ekonomide istihdamın da azalmasına sebep oldu (TOBB, 2001).

Kriz sonucunda TL, bir haftada tam %38 değer kaybına uğradı. TCMB, IMF'nin verdiği ek kaynak sözüne dayanarak, piyasalara likidite verip faiz ve kurları azalış eğilimine soktu. Hükümet 3 Mayıs 2001 tarihinde ise, IMF'ye yeniden yeni bir "ek niyet mektubu" sunup 2000 yılından o ana dek uygulanan "Türkiye'nin Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı"na hala devam edildiği belirtti. Fakat, krizin etkileri hala devam ettiği için piyasada da hakim olan olumsuz beklentiler hala devam etmekteydi (Cihangir, 2005, s. 109; Tunç, 2001, s. 20-25) 2000 yılının Kasım ayından başlayıp, 2001 yılı Nisan sonuna kadar devam eden ve 11 milyar dolar mevduat çıkışı yaşanan bankacılık sistemi için karamsar beklentilerin olması oldukça normaldir. Sonuçta peş peşe yaşanan bu iki kriz, Türkiye'de zaten sorunlu bir sektör olan bankacılık sektörünü kötü etkiledi. Yaşanan devalüasyon ve faiz oranlarındaki artış bankaların büyük kayıplar vermesine neden oldu. Böyle bir ortamda bankacılık sisteminin yeniden yapılandırılması zorunlu hale geldi (Keskin, Kiriş, & Şentürk, 2006, s. 65) .

14 Nisan 2001'de Kemal Derviş tarafından Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (GEGP) açıklandı. Bu programın önceliği; ekonomideki, makro ekonomik dengelerin tekrar sağlanmasıdır. Ayrıca Avrupa Birliği'ne tam üyelik, Türkiye'nin kronikleşen enflasyon problemini çözmek, kamu kesiminin dengesini tekrar sağlamak ve istikrarlı sürdürülebilir büyüme programının temel hedeflerdir. Yani Türkiye için uzun dönemli bir yapısal reform öngörülmüştür. GEGP üç aşamalı bir programdır. İlk aşaması mali piyasalarda istikrar yakalamak, sonra dış açığı gidermek, enflasyonu düşürmek ve son olarak üçüncü aşamada yapısal reformlarla büyüme gerçekleştirmektir (Uygur, 2001a, s. 36).

Türkiye'yi önemli bir krize sürükleyen nedenler GEGP'de "Yaşanan bu krizlerde dışsal etkenlerin de rolü olmakla beraber krizlerin başlıca nedenleri: sürdürülemez bir iç borç dinamiğinin oluşması ve başta kamu bankaları olmak üzere mali sistemdeki sağlıksız yapının ve diğer yapısal sorunların kalıcı bir çözüme kavuşturulamamış olmasıdır" şeklinde belirtilmiştir (TCMB, 2001, s. 1).

Rapora göre 2000-2001 krizi de dahil son on yılın krizlerindeki kamu harcamalarının artış sebepleri şu şekilde sıralanmıştır:

Son on yıllık dönemde kamu açıklarındaki artışta harcamalara ilişkin olarak aşağıda sıralanan faktörler etkili olmuştur:

- i) Bütçe dışı fonlar, döner sermayeler ve mahalli idarelerin kontrol dışı harcamalarındaki artış ve özellikle görev zararları başta olmak üzere bazı harcamaların kamu bankaları kanalıyla şeffaf olmayan bir şekilde karşılanması ve bu suretle kamu maliyesinde bütünlük ve disiplinin bozulması,*
- ii) Kamu sektöründeki aşırı istihdam politikası ve verimlilikle uyumlu olmayan maaş ve ücret artışları,*
- iii) Kamu yatırım proje stokundaki aşırı artış, yüksek maliyet ve verimsizlik,*
- iv) Sosyal Güvenlik Kurumları aktüeryal dengelerinin bozulması nedeniyle açıklarının hızla yükselmesi,*
- v) Gerçek ihtiyacı karşılamayan tarımsal destekleme politikaları,*
- vi) Ekonomik etkinliğe ters düşen müdahalelerle yönlendirilen, yüksek maliyetle ve verimsiz olarak çalışan büyük bir KİT sisteminin varlığı (TCMB, 2001, s. 4).*

IMF ve Dünya Bankası, 2001 yılı için 15.7 milyar dolar kredi sağladı. Programda öngörülen yapısal reformlar ilk olarak ekonomiyi krizden çıkarmak sonra da Türkiye'nin küreselleşmeye daha kolay uyum sağlamasına yol açmak için hazırlanmıştı. Program ancak bu şekilde, küreselleşme yolunda adım atarak Türkiye'nin daha hızlı büyüyeceğini savunuyordu (Ongun, 2001, s. 6) .

GEGP'ye göre programın temel amacı aşağıda belirtildiği gibidir:

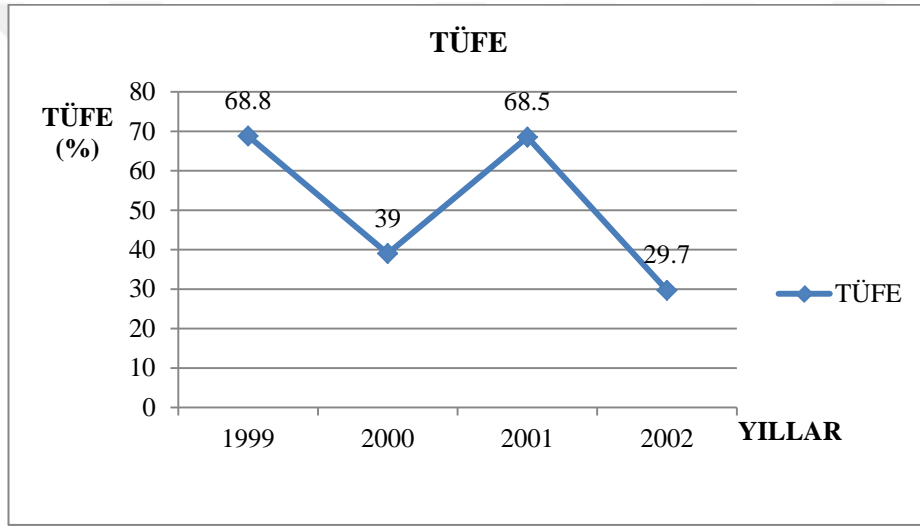
Yeni programın temel amacı kur rejiminin terk edilmesi nedeniyle ortaya çıkan güven bunalımı ve istikrarsızlığı süratle ortadan kaldırmak ve eşanlı olarak bu duruma bir daha geri dönülmeyecek şekilde kamu yönetiminin ve ekonominin yeniden yapılandırılmasına yönelik altyapıyı oluşturmaktır. Eski düzene dönmek artık gerçekten mümkün değildir. Bu doğrultuda;

- (i) Programımız öngörülen hedeflere ulaşılması ve ekonominin yeniden yapılandırılması konusunda kesin bir siyasi taahhüdü ve desteği içermektedir.*
- (ii) Kamuda kaynak tahsisi sürecinde şeffaflık ve hesap verilebilirliğin sağlanması, rasyonel olmayan müdahalelerin bir daha geri dönüş olmayacak şekilde önlenmesi, iyi yönetişimin ve yolsuzlukla mücadelenin güçlendirilmesi hedeflenmektedir.*
- (iii) Bütün bunlarla, katlanılan fedakârlıkların boşa gitmesinin önlenmesi ve piyasalarda güven ortamının yeniden sağlanması amaçlanmaktadır. (TCMB, 2001, s. 12)*

2001 yılı sonunda ekonominin durumuna bakıldığında TL, yabancı para karşısında Tüketici Fiyat Endeksi (TÜFE) bazlı %21.3 oranında değer kaybetti. Reel kredi hacminde %26'lık bir daralma söz konusu oldu. İç borç faizleri yeniden yükseldi böylece yurtiçi harcamalar kısıldı. İthalat oranında %25 ve GSMH oranında da %9.4 küçülme görüldü. Bu rakamlar ışığında kentsel işsizlik, bir önceki senenin son çeyreğinde %8'den 2001 yılının son çeyreğinde %13'e; yine aynı dönemler için eğitimli genç işsiz oranı %23 gibi bir orandan %27'ye artış gösterdi (TCMB, 2002, s. 28).

TÜİK verilerine bakıldığında Türkiye'nin TÜFE oranları 1999 ve 2002 yılları arasında oldukça istikrarsızdır. 1999 yılında % 68,8 gibi bir orana sahipken 2000 yılında 39'a düşmüş ve 2001 yılında ciddi bir artışla % 68,5'a çıkmış neredeyse 1999 yılı rakamları ile aynı orana gelmiştir. TÜFE'nin bir yıl içinde bu kadar düşüp yine bir yıl içinde bu kadar keskin çıkış yaşaması halkın yaşam standardını ciddi boyutlarda değiştirmiştir. Uygulanan politikalar Şekil 9'da görüldüğü üzere TÜFE oranlarında azalış yaratmıştır. Ancak daha önce de belirtildiği gibi enflasyon beklentileri GEGP dahilinde çok gerçekçi yapılmamıştır. Nitekim GEGP hedeflenen TÜFE oranı yıllık %20 iken gerçekleşen enflasyon %29.7 olmuştur.

Şekil 9. Türkiye'nin 1999-2002 Yılları Arasındaki TÜFE Oranları (%)

KAYNAK: (TÜİK, 2017)

GEGP ile alınmış olan tedbirler ekonomi ile siyasetin bağımlılığını ortadan kaldırdı. Genel olarak ekonomideki para politikası yapılandırıldı, bankacılık sektörü üzerinde planlanan yapısal reformlar uygulandı, enflasyon bir miktar azalma eğilimi gösterdi. Fakat programın ortak amaçları olan piyasa ekonomisine geçiş, büyüme ve kalkınma, piyasadaki ekonomik istikrar ve enflasyonun düşmesi aynı anda gerçekleşmedi (Kol, 2007, s. 70; Akalın, 2001, s. 603) .

GEGP, ekonomideki düzelmeler sonucunda halkın yaşam standartlarını da iyileştirmeyi öngörüyordu. Uygulanan yapısal reformlar birtakım gelişmelere yol açsa da ülkemizde uygulanan programın tam anlamıyla hedeflerine ulaştığı ve başarılı olduğunu söylenemez. Hedef, tek başına ekonomiyi kurtarmak değildi. Ancak 2001 yılının sonunda mevcut ekonomik durum gözlemlendiğinde programın

ana amacını gerçekleştirememiştir. Ekonomideki kaynakların kullanımındaki verimlilik arttırılamamış, piyasalarda rekabetçi ortam istenilen düzeyde gelişmemiş, var olan büyüme ve yatırım halkın refahını kalıcı şekilde yükseltmemiştir. İstihdam oranları istenilen düzeye ulaşmamıştır (Morgil, 2001, s. 617).

Kriz literatürü açısından bakıldığında, Türkiye'nin 2001 krizinin en belirgin özelliği IMF desteği ile yürütülen bir program uygulanma esnasında çıkmış ve yine IMF desteği alarak yapılan bir programla çözüme gidilmiş olmasıdır. Program, bankacılık sisteminin eksiklikleri giderilmeden, sistem güçlü hale gelmeden uygulamaya konmuştur. Enflasyon oranları her ne kadar azalma eğilimine girse de hedeflenen enflasyon oranları gerçekçi değildir. Para tabanı sermaye giriş-çıkışlarına bağlı hale gelmiştir. Uygulama üzerinde geleceğe yönelik uzlaşmacı fiyat ve ücret endekslemesine yaygın şekilde geçilemediği görülmektedir (Celasun, 2001, s. 41).

2000-2001 krizi genel olarak ülkede sarsıcı etkiler yarattı. Ne kadar iyileşme belirtileri görülse de bu sadece belirli alanlarda görüldü. Krizden sonraki gelişmelerin reel sektöre etkisi ciddi boyutlara ulaştı. Kriz sonucu önemli oranlarda daralma yaşandı, piyasadaki istikrar bozuldu ve çok sayıda iş yeri üretimi durdurma kararı aldı. Sonuç olarak istihdam %10,6 daralma meydana geldi. Bu oran 2,3 milyon işsiz insana denk gelmektedir. Ayrıca kamu ve özel sektör tüketimlerinde de azalma meydana geldi. Bu sektörlerde sırasıyla %8,6'lık ve %9'luk azalma oluştu. Tüm bu gerilemeler 2001 yılında %9,4 oranında ekonomide daralma meydana getirdi ki bu oran çok büyük bir orandır (Aydın, 2003, s. 205).

3.3.3. Türkiye'nin 2000-2001 Krizi Sonrası İnsani Gelişme Endeksinin Değerlendirilmesi

2000-2001 Krizinden sonra halkın refah seviyesinde kalıcı iyileşme yaşanması zaman aldı. İstihdam ve enflasyon oranlarında istenilen düzeye gelinememesi ve işsizliğin hala devam etmesi, bireylerin satın alma gücünü arttırmadı. Üstelik fiyatlar genel seviyesinin her an yükselme eğilimine girebileceği endişesi ve siyasi uyuşmazlıklar yüzünden güvensizliğin ülkede yaygın olduğu bir ekonomide refah artışının görülmesi kolay olmadı.

Böyle bir ortamda Türkiye'nin 2000-2001 yıllarında ve sonraki yılında insani gelişme performansı Tablo 15 ile gözlemlendiğinde;

Tablo 15. Türkiye'nin 2000 Yılı İGE Değerleri

Beklenen Yaşam süresi	70,0	Sağlık Endeksi	0,769
Ortalama Okullaşma	5,5	Eğitim Endeksi	0,493
Beklenen Okullaşma	11,1		
Kişi Başı GSMH	13.656	Gelir Endeksi	0,743
		İGE	0,655

KAYNAK: (UNDP, 2018)

Bu veriler ışığında 2000 yılı İGE hesaplayacak olursak;

$$\dot{I}GE_{2000} = [(0,769) \cdot (0,493) \cdot (0,743)]^{1/3}$$

$$\dot{I}GE_{2000} = 0.655$$

Tablo 16. Türkiye'nin 2001 Yılı İGE Değerleri

Beklenen Yaşam süresi	70,6	Sağlık Endeksi	0,778
Ortalama Okullaşma	5,6	Eğitim Endeksi	0,510
Beklenen Okullaşma	11,6		
Kişi Başı GSMH	12.518	Gelir Endeksi	0,730
		İGE	0,662

KAYNAK: (UNDP, 2018)

Bu veriler ışığında 2001 yılı İGE hesaplayacak olursak;

$$\dot{I}GE_{2001} = [(0,778) \cdot (0,510) \cdot (0,730)]^{1/3}$$

$$\dot{I}GE_{2001} = 0.662$$

Tablo 15 ve Tablo 16'ya göre Türkiye'nin 2000 ve 2001 yılı İGE değerleri incelendiği zaman 2000 yılından 2001 yılına geçişte kişi başı GSMH dışındaki tüm değerlerde ve dolayısıyla endeks bileşen değerlerinde bir artış görülmektedir. 2000 yılı Kasın ayında yaşanan ekonomik kriz yüzünden kişi başı GSMH'de 1.138 dolar azalma meydana gelmiştir. Gelir endeksi 0,743'ten 0,730'a gerilemesine rağmen İGE'de artış olmuş ve 2001 yılında 0,662'ye çıkmıştır. Bunun sebebi hesaplamanın geometrik ortalamayla yapılmasıdır. Çünkü belirtildiği gibi geometrik ortalama ile bir ülkedeki en iyi endeks ülkenin İGE değerini en az etkileyen endektir. Bu sebeple meydana gelen azalmaya rağmen ortalama okullaşma oranında meydana gelen 0,1 beklenen okullaşma oranında 0,5 ve beklenen yaşam süresindeki 0,6 oranındaki artış İGE'yi arttırmıştır. Ancak hala orta insani gelişme kategorisindedir.

2000-2001 Krizinden sonraki yılın değerlerini yorumlayacak olursak;

Tablo 17. Türkiye'nin 2002 Yılı İGE Değerleri

Beklenen Yaşam süresi	71,1	Sağlık Endeksi	0,786
Ortalama Okullaşma	5,7	Eğitim Endeksi	0,524
Beklenen Okullaşma	12,0		
Kişi Başı GSMH	13.208	Gelir Endeksi	0,738
		İGE	0,672

KAYNAK: (UNDP, 2018)

Tablodaki veriler ışığında 2002 yılı İGE hesaplandığında;

$$İGE_{2002} = [(0,786) \cdot (0,524) \cdot (0,738)]^{1/3}$$

$İGE_{2002} = 0.672$ ile orta insani gelişme kategorisindedir.

Endeks verilerindeki olası değişimin, sonucu ne şekilde etkileyeceğini görmek için her bir endeksi arttırıp azaltırsak;

- *Sağlık endeksinde beklenen yaşam süresinin 1 yıl arttırılması:* Beklenen yaşam süresi 71,1 yıldan 72,1 yıla çıktığında sağlık endeksi 0.802'e; İGE ise 0.676'e çıkmaktadır.

$$İGE_{2002} = [(0.802)(0.524)(0.738)]^{1/3} = 0.676$$

- *Sağlık endeksinde beklenen yaşam süresinin 1 yıl azaltılması:* Beklenen yaşam süresi 71,1 yıldan 70,1 yıla düştüğünde sağlık endeksi 0.771'e; İGE ise 0.668'ye düşmektedir.

$$İGE_{2002} = [(0.771)(0.524)(0.738)]^{1/3} = 0.668$$

- *Eğitim endeksinde beklenen okullaşma oranının sabit tutulup ortalama okullaşma oranının 1 yıl arttırılması:* Ortalama okullaşma oranı 5,7 yıldan 6,7 yıla çıktığında eğitim endeksi 0.557'ye; İGE ise 0.686'ye çıkmaktadır.

$$İGE_{2002} = [(0.786)(0.557)(0.738)]^{1/3} = 0.686$$

- *Eğitim endeksinde beklenen okullaşma oranının sabit tutulup ortalama okullaşma oranının 1 yıl azaltılması:* Ortalama okullaşma oranı 5,7 yıldan 4,7 yıla düştüğünde eğitim endeksi 0,490'a; İGE ise 0.657'e düşmektedir.

$$\dot{I}GE_{2002}=[(0.786)(0.490)(0.738)]^{1/3}=0.657$$

- *Eğitim endeksinde ortalama okullaşma oranının sabit tutulup beklenen okullaşma oranının 1 yıl arttırılması:* Beklenen okullaşma oranı 12,0 yıldan 13,0 yıla çıktığında eğitim endeksi 0.551'e; İGE ise 0,684'e çıkmaktadır.

$$\dot{I}GE_{2002}=[(0.786)(0.551)(0.738)]^{1/3}=0.684$$

- *Eğitim endeksinde ortalama okullaşma oranının sabit tutulup beklenen okullaşma oranının 1 yıl azaltılması:* Beklenen okullaşma oranı 12,0 yıldan 11,0 yıla düştüğünde eğitim endeksi 0.496'ya; İGE ise 0.660'a düşmektedir.

$$\dot{I}GE_{2002}=[(0.786)(0.496)(0.738)]^{1/3}=0.660$$

- *Gelir endeksinde 1000 dolar artış:* GSMH 13.208 dolardan 14.280 dolara çıktığında gelir endeksi 0.749'ya; İGE ise 0.675'e çıkmaktadır.

$$\dot{I}GE_{2002}=[(0.786)(0.524)(0.749)]^{1/3}=0.675$$

- *Gelir endeksinde 1000 dolar azalış:* GSMH 13.208 dolardan 12.208 dolara düştüğünde gelir endeksi 0.726'ya; İGE ise 0.668'e düşmektedir.

$$\dot{I}GE_{2002} = [(0.786)(0.524)(0.726)]^{1/3} = 0.668$$

Tablo 18. 2002 Yılı Endeks Değerlerindeki Artışın İnsani Gelişme Endeksine Etkisi

Arttırılan Endeksler	2002 Gerçek Endeks		2002 Hesaplanan Endeks	2002 Gerçek İGE	2002 Hesaplanan İGE
Beklenen Yaşam Süresi (71,1-72,1)	Sağlık Endeksi	0,786	0,802	0,672	0,676
Ortalama Okullaşma (5,7-6,7)	Eğitim Endeksi	0,524	0,557	0,672	0,686
Beklenen Okullaşma (12,0-13,0)			0,551	0,672	0,684
Kişi Başı GSMH (13.208-14.208)	Gelir Endeksi	0,738	0,749	0,672	0,675

KAYNAK: (UNDP, 2018) Verilerinden yararlanılarak hesaplama yapılmıştır.

Tablo 19. 2002 Yılı Endeks Değerlerindeki Azalışın İnsani Gelişme Endeksine Etkisi

Azaltılan Endeksler	2002 Gerçek Endeks		2002 Hesaplanan Endeks	2002 Gerçek İGE	2002 Hesaplanan İGE
Beklenen Yaşam Süresi (71,1-70,1)	Sağlık Endeksi	0,786	0,771	0,672	0,668
Ortalama Okullaşma (5,7-4,7)	Eğitim Endeksi	0,524	0,490	0,672	0,657
Beklenen Okullaşma (12,0-11,0)			0,496	0,672	0,660
Kişi Başı GSMH (13.208-12.208)	Gelir Endeksi	0,738	0,726	0,672	0,668

KAYNAK: (UNDP, 2018) verilerinden yararlanılarak hesaplama yapılmıştır.

2000 yılı gelir endeksi 0,743 iken 2001 yılında 0,730'a düşmüştür. Bu gerilemenin sebebi daha önce de belirtildiği gibi Türkiye'nin 2000 yılının son aylarında, 2001 yılınınsa başında iki kriz yaşamış olmasıdır. İki krizin ekonomik etkilerini GSMH düşüşünde görmek mümkündür. 2002 yılında krizin etkilerinin biraz düzelmesi gelir endeksinde kendini göstermiştir. Kişi başı GSMH 13.208'e yükselmiş gelir endeksi 0.008 puan artmıştır. Kriz sonrası gelirdeki artış 2008 krizine kadar devam etmiştir. Daha önceki kriz dönemlerinde olduğu gibi gelir, kriz yılında düşüş kriz sonrası yılda artış göstermektedir. Ancak diğer bileşenler krizden gelir kadar etkilenmemektedir. Buna rağmen gelirdeki bir değişim de İGE'yi önemli

değişikliklere uğratmamaktadır. Örneğin Tablo 18 ve 19 incelendiği zaman gelirden meydana gelen artış ve azalış İGE'yi eğitim endeksi kadar etkilememektedir. Ortalama okullaşma oranında meydana gelen 1 yıllık artış ve azalış diğer bileşenlerdeki artış ve azalıştan çok daha belirgindir. Dolayısıyla GSMH'nin kriz dönemlerinde ya da daha sonra ortalama 1000 dolar artması ya da azalması, eğitim endeksindeki değişimler kadar belirgin bir fark yaratmayacaktır.

3.4. 2008 Krizi ve İnsani Gelişme Endeksi

3.4.1. 2008 Krizi ve Türkiye

1990'lardan başlayıp 2000'li yıllara kadar ABD'de faiz oranları düşük düzeydeydi. Bu konuda hükümetin politikaları da etkili olmuştur. Düşük faiz oranı, düşük enflasyon ve parasal genişleme ile yaşanan olumlu gelişmeler ekonomide ılımlı bir ortam yaratmış ve piyasada ekonomik istikrarın devam edeceği yönünde beklentiler oluşmuştu.

2000'li yıllara gelindiği zaman FED, National Association of Securities Dealers Automated Quotations(NASDAQ) krizinin etkilerini gidermek için faiz oranlarını düşürmeye başladı. Faiz oranlarının düşmesi ve düşme eğiliminin devam etmesi ABD'de konut piyasasını cazip hale getirip popüler bir yatırım alanına dönüştürdü. Ekonomiden sorumlu yetkililerin, bireyleri konut piyasasındaki büyümeye inandırıp kredi kullanmaya ikna etmeleri de konut sektörüne olan rağbeti arttırdı. Artan talep ekonomide büyüme sağlarken bu krediler uluslararası piyasada ihraç edildi. Böylece yeni bir ekonomik balon oluşmaya başladı. Bu piyasaya yönelik fon arzı öyle arttı ki konut kredisi maliyetleri oldukça azaldı. Ancak bu durum kredi vermede gerekli olan standartları da düşürdü. "Subprime" yani yüksek riskli krediler hızla yaygınlaştı. Bu durum konut fiyatlarının artışına neden oldu (Goodhart, 2008, s. 331-334; Birdal, 2009, s. 1).

Mortgage kredileri adı altında verilen kredi sistemi şu şekilde işler: Kredibilitesi düşük ve ev sahibi olmak isteyen kişilere, evin ipoteği karşılığında finans kuruluşlarınca verilen uzun vadeli kredilerin kullanılması şeklinde verilir. Finans kuruluşları daha fazla kredi verme adına verdiği kredileri teminat gösterip menkul kıymet kuruluşlarına devreder. Bu kuruluşlar da ipotek yatırım fonu ya da varlığa dayalı yatırım fonu ihraç eder. Buradan gelen fonlar yeniden sisteme aktarılır. Sonuç olarak bankalar yeniden kredi verir. Ev almak isteyen kişi adına banka, talep edilen evi peşin olarak satın alır. Mülkiyetini ise kredi alan kişiye ipotekli devreder.

Yani ABD’de ipotekli bir gayrimenkul üzerinden ipotek yapılmış ve karşılığı olmayan bir kredi miktarı oluşmuştur ve bu kredi kullanılarak yeniden mülk alınmıştır. Üstelik bu sistem piyasalarda oldukça yaygın hale gelmiştir.

ABD piyasasında mortgage oldukça kolay bir şekilde, kişileri uğraştırmadan kredi kullanmaya özendirilerek veriliyordu. Kredilerinin kolayca verilmesi, bankalar tarafından önemsenmeyen; ancak sonuçlarının ağır olduğu bazı durumlar oluşturdu. Şöyle ki, bankalar kredi verirken kredi alan kişilerin gelir durumu ve iş imkânları ile ilgili bilgileri detaylı sorgulamadan kredi verdi. Bu durum öyle bir noktaya geldi ki bankalar hiçbir işi ve güvencesi olmayan birine bile ev kredisi verebilir haldeydi. Hatta bu durum kamuoyunda NİNJA kredileri (no income, no job, no asset) olarak bilinmeye başladı. Menkul kıymetleştirme yapılarak tüketicilere kredi vermeye devam edildi. Bu uygulama öyle çok büyüdü ki 2005-2007 yıllarında verilen 6 trilyon dolar, kredi piyasasının %25’ini oluşturacak düzeye gelmişti (Gorton, 2008, s. 3). “2003’te yüzde 8,5 olan bu pay, 2006’da yüzde 20,1’e çıkmış ve böylece sistemin taşıdığı risk de artmıştır” (Katı & Özkeskin, 2012, s. 1). “Hane halklarının kredi borçları 2000 yılından itibaren adeta sıçrama yapmış ve 2000-2007 yılları arasında harcanabilir kişisel gelirin yüzde 98’inden yüzde 136’sına yükselmiştir. Aynı dönemde bu oran İngiltere’de yüzde 120’den yüzde 180’e, euro bölgesinde ise yüzde 71’den yüzde 91’e çıkmıştır” (Erdönmez, 2009, s. 86). Kredilerin bu kadar kolay verilmesi, kredi kullanımının aşırı bir hal alması konut piyasasında krize sebep olacak balonu oluşturdu.

Mortgage kredileri en başta gelir düzeyi yüksek müşterilere hitaben tasarlanmıştı ancak zamanla düşük gelirli müşterilere de vermeye başlandı ve o gurupta yaygınlık kazandı. Kredi talep edenler, ilk başta düşük faizden etkilenip kredi kullandı ancak FED, faiz oranlarını yükseltince almış oldukları krediyi ödeyemez hale geldiler ve kriz böylece patlak verdi (Eğilmez M. , 2009, s. 66-67).

2008 krizi ilk oluşmaya başladığı zaman yalnızca finansal piyasa ile sınırlı kalacaktı ancak FED finansal piyasalara karşı oldukça rahat davrandı, verilen kredi hacmi genişledi. Kriz, gerçekleşeceğine dair tüm belirtileri gösterirken FED piyasaya erken müdahale etmedi. Bu sebeple başta finansal sektörü etkileyen kriz, talepte meydana gelen daralma sonucu reel sektöre de yansdı. Zamanında müdahale yapılmadığı gibi yetersiz önlemlerin alınması krizin etkilerini, hem finansal hem de reel sektörde iyice derinleştirdi (Çolak, 2009, s. 51-52; Güzel, 2009, s. 60).

2008 yılı Ağustos ve Eylül aylarında piyasaya yüklü miktarlarda likidite aktarıldı. Gelişmiş ülkelerin Merkez Bankaları tarafından eşgüdümlü olarak yapılan bu uygulamanın amacı piyasalardaki gerginliği azaltmaktı. Alınan tüm önlemlere rağmen piyasalardaki gerginlik azalmadı. 15 Eylül 2008'de ABD'nin 158 yıllık geçmişe sahip dördüncü büyük yatırım bankası Lehman Brothers iflasını açıkladı. 16 Eylülde ise dünyanın en büyük sigorta şirketi olan American International Group (AIG), FED tarafından mali destek aldı çünkü hisse senetlerinde %60 değer kaybı oluşmuştu. Küresel anlamda bankalar arasındaki para piyasası kilitlendi. Şirketlerin riskleri arttı. Özetle kriz, ABD piyasası ile sınırlı kalmadı. Küresel anlamda meydana gelen bu kriz birçok kuruluşun iflas etmesine, bilançolarının bozulmasına, hisse senetlerinin değer kaybetmesine neden oldu. ABD ve Avrupa piyasalarına yoğun bir şekilde kamu müdahalesi yapıldı ve yaklaşık 700 milyar dolarlık kurtarma paketi açıklandı (TCMB, 2008, s. 9-10).

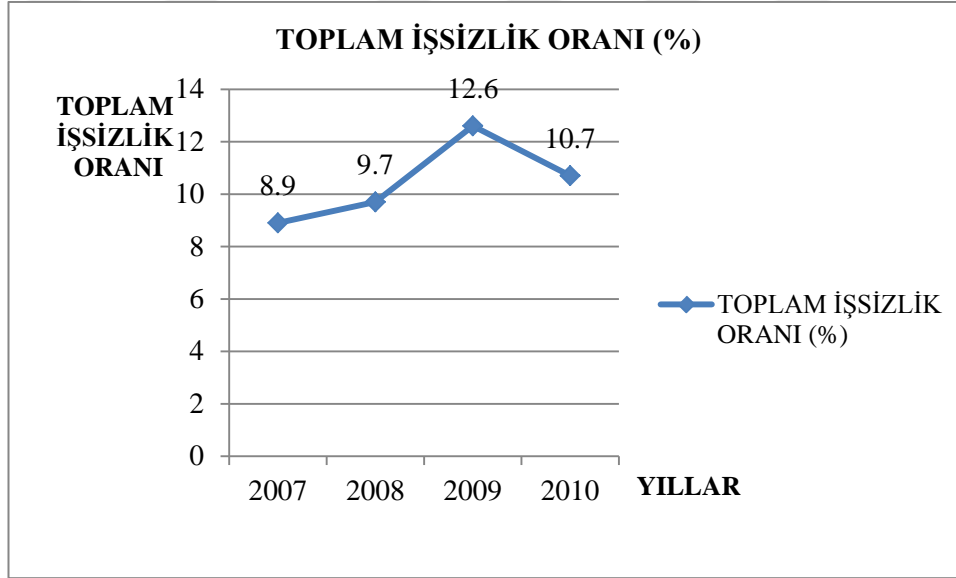
Krizin etkileri oldukça ağır oldu. Ödenemeyen krediler yüzünden konut fiyatları ciddi şekilde düştü. Birçok kurum ve kuruluş iflas etti. Birçok sektör kapandı. Dünya genelinde ekonomik daralmalar yaşandı. Özellikle gelişmiş ülkelerin ekonomilerinde yaşanan daralmalar talepte azalışa yol açtı. Dolayısıyla gelişmekte olan ülkelerin bu ülkelerden yaptığı ithalatta düşüş yaşandı, ihracatlarında azalma oldu ve ekonomileri büyüme gösteremedi aksine küçülme yaşadı. Bu ülkelerde de aynı gelişmiş ülkelerde olduğu gibi istihdam sorunu baş gösterdi. İşsizlik, iç talebin daha da azalmasına sebep oldu ekonomi bir kısır döngüye girdi. Türkiye'nin reel sektörünün krizden etkilenme sebebi de tam olarak budur. İhracat kanalı etkilenen ülkede iç talep daralmaya başlamış, üretilen mallar satılamaz olmuş, kapasite kullanım oranı azalmış, iş yerleri kapanmış ve işsizlik büyük boyutlara ulaşmıştır (Göçer & Özdemir, 2012, s. 195-196; Somel, 2009).

2008 Krizi yaşanırken Türkiye'de mortgage piyasası henüz kurulmamıştı. Bu sayede Türkiye, krizden ABD ve Avrupa ülkeleri gibi etkilemedi çünkü Amerika'da verilen ev kredilerin GSMH'ye oranı 2008'de %70'ten fazlaydı. Aynı dönemde Türkiye'de bu oran sadece %3.6 civarındaydı. Ancak mortgage sisteminin Türkiye'de olmaması krizden etkilenmediğini göstermemektedir çünkü küresel anlamda bir talep daralması yaşanmaktaydı. Dolayısıyla krizin Türkiye'de etkisi direk olarak reel sektör üzerine görülmüştür. Kriz yüzünden piyasadaki likiditenin çekilmesi, bankaların kaynak bulma ve kredi vermedeki sorunları, piyasalara duyulan

güvensizlik ve TL'nin değer kaybı Türkiye'de de krizin hissedilmesine neden olmuştur (Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2008, s. 27) .

Türkiye'de 2007 Ekim ayı itibariyle 4126 şirket ve kooperatif kurulmasına rağmen 2008 yılında kurulan şirket miktarı 3026'ya düştü hatta kapanan iş yeri sayısında %64,4 oranında artış meydana geldi (Yıldırım, 2010, s. 51). Şirketlerin kapasite kullanım oranlarında azalma oluştu. 2007 yılının Aralık ayında %80,8 olan kapasite kullanım oranı 2008 Aralık ayında %66,8' geriledi (TCMB, 2019). 2008 yılında reel ve mali ihracatta %5,3, reel ve mali ithalatta ise beklenenden daha fazla bir şekilde %14.3 daralma yaşandı. Yurt içi talep, durgunluğun sonucu olarak %7.2 kadar azaldı (Kalkınma Bakanlığı, 2011, s. 8).

Şekil 10. Türkiye'de 2007-2010 Yılları Arasındaki Toplam İşsizlik Oranı

KAYNAK: (ILO, 2018)

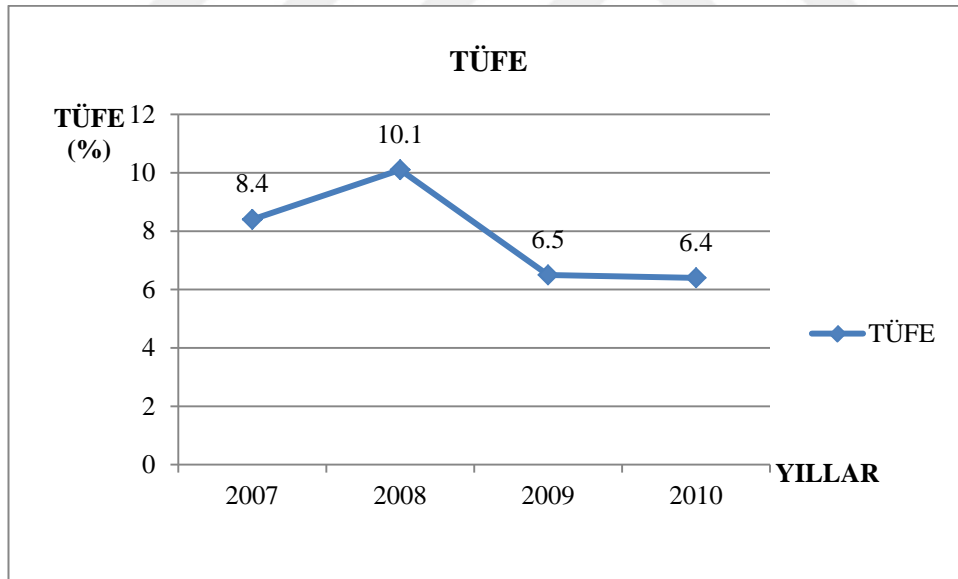
Şekil 10'da görüldüğü üzere toplam işsizlik oranları 2007'den 2009'a kadar artış göstermektedir. 2008 krizi ile oluşan talep daralmasının bir sonucu olan işsizlik 2008-2009 yılları arasında %9,7'den %12,6'ya çıkarak hızlı bir artış eğilimi göstermektedir. Türkiye'nin 2007 ve 2009 arasındaki iki yıllık süreçte işsizlik oranı %3,7 artmıştır.

2006 yılında uluslararası piyasalarda sermaye koşulları değiştiğinden Türkiye'nin de dahil olduğu birçok ülke sermaye çıkışı sorunu ile karşı karşıya kaldı. Türkiye'de ulusal para yaklaşık %30 değer kaybına uğrayıp enflasyonun yükselmesine aynı zamanda hedeflenen değer üzerine çıkmasına neden oldu.

Enflasyon, Haziran ayında 4.2 puan artmış, yeniden çift haneli rakamlara ulaşan enflasyonu düşürmek için TCMB sıkı para politikası uygulamak durumunda kalmıştır. Kısa vadeli faiz oranları Haziran ayı itibariyle tam 400 baz puan arttırıldı. Enflasyon oranı ve beklentileri en azından 2006 yılı için kontrol altına alındı. Ancak 2007 yılında etkilerini hissettiren ve 2008’de küresel olarak piyasaları etkileyen kriz yüzünden TL’nin değer kaybının önüne geçilememiştir (Yılmaz, 2008, s. 7-8).

Şekil 11’de görüldüğü üzere 2007 ve 2010 yıllarındaki TÜFE oranları; 2007’den 2008’e geçerken artmış ancak kriz ile birlikte uygulanan para ve maliye politikaları gereği 2008’den 2009’a azalma eğilimine girmiştir. Ancak yine de ithalat ve ihracat dengesizliği, işsizlik, tüketici güven endeksi, kapasite kullanımı ulusal paranın değer kaybetmesinde oldukça etkili olmuştur. Türkiye’nin bu koşullardan sıyrılıp büyüme göstermesi 2009 yılının ilk çeyreğinde oluşmaya başlamış, ancak 2010’da pozitif büyüme gerçekleşmiştir (Kalkınma Bakanlığı, 2011, s. 8; TÜİK, 2017).

Şekil 11. Türkiye’de 2007-2010 Yılları Arasındaki TÜFE Oranları

KAYNAK: (TÜİK, 2017)

Dönemin Merkez Bankası Başkan Yardımcısı Mehmet Yörükoğlu, 2008 krizinin ülkeye etkilerini şu şekilde anlatmaktadır:

“Artan belirsizlik ortamında risk algılamalarının bozulmasının ve güven kaybının etkisiyle kredi piyasasında kaynak akışının durması, gelişmiş ve gelişmekte olan ülke ayrımı olmaksızın, iktisadi faaliyetlerde keskin bir yavaşlama yaşanmasına neden olmaktadır. Özellikle Ekim ayında finans piyasalarındaki dalgalanmanın boyutunun büyümesi, hem borçlanma

imkânlarını sınırlamış, hem de borçlanma maliyetlerinin artmasına neden olmuştur. Krizin reel kesim üzerindeki etkileri 2008 yılının son çeyreğinde belirgin bir şekilde hissedilmeye başlamıştır. Tüketici ve reel kesim güven endekslerinde süregelen olumsuz seyir ve düşük kapasite kullanım oranları göz önüne alındığında dünyada iktisadi faaliyetteki gerilemenin önümüzdeki dönem içerisinde de süreceği düşünülmektedir.” (Yörükoğlu, 2009, s. 1).

Küreselleşme, ülkelerin finans piyasalarını birbirine bağımlı hale getirmiştir. Haliyle bir ülkede finansal piyasalarda yaşanan kriz diğer ülkeleri de kolaylıkla etkilemektedir. ABD’de emlak piyasasında mortgage kredileri ile başlayan bu kriz daha sonra ilerleyerek likidite krizine dönüşmüş, banka kanalları ile önce Avrupa’ya sonra da diğer ülkelere yayılmasına sebep olmuştur. Dünyada bankalar arasındaki mevcut işlem hızı krizi de aynı hızla yaymıştır (Susam & Bakkal, 2008, s. 75).

2008 krizini şimdiye kadar olan krizlerden ayıran en önemli özellik en başından beri küresel gelişmesi ve gelişmekte olan ülkeleri etkilediği gibi gelişmiş ülkeleri de etkisi altına almasıdır. Hatta bankalar arası işlemlerin küresel bir boyut kazanması ve ipotek kanalıyla verilen emlak kredileri özellikle gelişmiş ülkelerde yaygın olduğu için bu ülkeler 2008 krizin etkilerini daha derin hissetmiştir (Hepaktan & Çınar, 2011, s. 162).

Mortgage piyasası “ters seçim” problemine verilebilecek en iyi örneklerden biridir. Başlangıçta kredi güvenilirliği düşük kişilere kredi kullanımı teşvik edilmiş daha sonra gelir düzeyleri hakkında gerçek bilgiye sahip olmayan tüketicilere konut kredisi verilmiştir. Kredi ödemelerinde problemlerin başlamasıyla kredi veren kuruluşlarda kriz baş göstermiş ardından finans piyasalarına duyulan güven kaybolmuş ve kredi arzı düşmüştür. Ancak piyasada mortgage kredisi almak isteyenler öyle fazla hale gelmişti ki nihayetinde bankaların ters seçimde bulunmaları kaçınılmaz olmuştur (Erdoğan, 2008, s. 2,3).

2008 Krizi gelişme süreci, istihdama ve iç talebe etkisi ve çözümünde devlet desteğinin olması gibi yönlerle 1929 krizi ile çok ortak noktaya sahiptir. Bu kriz de kendini oldukça net bir şekilde belli etse de düzenleyici ve denetleyici kurumların ayrıca hükümetin piyasalara duydukları aşırı güven kriz belirtilerini görmeyi engellemiştir. Olası bir krizin etkilerinin bu derece yayılıp yıkıcı hale geleceğini karar mercileri dahi fark edememişlerdir. Zira dönemin FED başkanı Alan Greenspan “Bankaların kendi kendini denetleyebileceği konusunda bankalara güven duymakla hata yaptıklarını” ifade etmiştir.

3.4.2. Türkiye'nin 2008 Krizi Sonrası İnsani Gelişme Endeksinin Değerlendirilmesi

Durgunluğun ekonomiyi kapladığı ve reel sektörü etkilediği 2008 yılı İGE verilerine bakacak olursak;

Tablo 20. Türkiye'nin 2008 Yılı İGE Değerleri

Beklenen Yaşam süresi	73,5	Sağlık Endeksi	0,824
Ortalama Okullaşma	6,3	Eğitim Endeksi	0,555
Beklenen Okullaşma	12,5		
Kişi Başı GSMH	17.656	Gelir Endeksi	0,782
		İGE	0,710

KAYNAK: (UNDP, 2018)

Bu veriler ışığında 2008 yılı İGE hesaplayacak olursak;

$$İGE_{2008} = [(0,824) \cdot (0,555) \cdot (0,782)]^{1/3}$$

$İGE_{2008} = 0.710$ ile yüksek insani gelişme kategorisinde yer almaktadır².

Tablo 21. Türkiye'nin 2009 Yılı İGE Değerleri

Beklenen Yaşam süresi	73,9	Sağlık Endeksi	0,829
Ortalama Okullaşma	6,5	Eğitim Endeksi	0,578
Beklenen Okullaşma	13,0		
Kişi Başı GSMH	16.580	Gelir Endeksi	0,772
		İGE	0,718

KAYNAK: (UNDP, 2018)

Tablodaki veriler ışığında 2009 yılı İGE hesaplandığında;

$$İGE_{2009} = [(0,829) \cdot (0,578) \cdot (0,772)]^{1/3}$$

$İGE_{2009} = 0.718$ ile yüksek insani gelişme kategorisindedir.

Tablo 20 ve Tablo 21 verileri karşılaştırıldığı zaman beklenen yaşam süresi, ortalama okullaşma ve beklenen okullaşma oranları haliyle sağlık ve eğitim endeksi 2008'den 2009'a artış göstermektedir. 2008 Krizinin reel ekonomide yarattığı ciddi sorunlar nedeniyle kişi başı GSMH 17.656'dan 16.580' e düşmüştür. İGE'de sadece

²Türkiye 2006 yılında beklenen yaşam süresi 72.9 yıl, ortalama okullaşma 6,1 yıl ve beklenen okullaşma 12,3 yıl, ayrıca 17.060 dolar kişi başı GSMH ile orta insani gelişme kategorisinden 0.701 puanla yüksek insani gelişme kategorisine geçmiştir.

gelir endeksinde azalma meydana gelmiştir. Kişi başı GSMH, 2006 yılında 17.060 dolar olan kişi başı GSMH'dan biraz azdır. Bu açıdan bakıldığında 2008 krizi, kişi başı gelirden Türkiye'yi birkaç yıl geri götürmüştür.

Endeks verilerindeki olası değişimin, sonucu ne şekilde etkileyeceğini görmek için her bir endeksi arttırıp azaltırsak;

- *Sağlık endeksinde beklenen yaşam süresinin 1 yıl arttırılması:* Beklenen yaşam süresi 73,9 yıldan 74,9 yıla çıktığında sağlık endeksi 0.845'e; İGE ise 0.722'ye çıkmaktadır.

$$\dot{I}GE_{2009}=[(0.845)(0.578)(0.772)]^{1/3}=0.722$$

- *Sağlık endeksinde beklenen yaşam süresinin 1 yıl azaltılması:* Beklenen yaşam süresi 73,9 yıldan 72,9 yıla düştüğünde sağlık endeksi 0.814'e; İGE ise 0.713'e düşmektedir.

$$\dot{I}GE_{2009}=[(0.814)(0.578)(0.772)]^{1/3}=0.713$$

- *Eğitim endeksinde beklenen okullaşma oranının sabit tutulup ortalama okullaşma oranının 1 yıl arttırılması:* Ortalama okullaşma oranı 6,5 yıldan 7,5 yıla çıktığında eğitim endeksi 0.611'e; İGE ise 0.731'e çıkmaktadır.

$$\dot{I}GE_{2009}=[(0.829)(0.611)(0.772)]^{1/3}=0.731$$

- *Eğitim endeksinde beklenen okullaşma oranının sabit tutulup ortalama okullaşma oranının 1 yıl azaltılması:* Ortalama okullaşma oranı 6,5 yıldan 5,5 yıla düştüğünde eğitim endeksi 0,544'e; İGE ise 0.704'e düşmektedir.

$$\dot{I}GE_{2009}=[(0.829)(0.544)(0.772)]^{1/3}=0.704$$

- *Eğitim endeksinde ortalama okullaşma oranının sabit tutulup beklenen okullaşma oranının 1 yıl arttırılması:* Beklenen okullaşma oranı 13,0 yıldan 14,0 yıla çıktığında eğitim endeksi 0.606'ya; İGE 0,729'a çıkmaktadır.

$$\dot{I}GE_{2009}=[(0.829)(0.606)(0.772)]^{1/3}=0.729$$

- *Eđitim endeksinde ortalama okullařma oranının sabit tutulup beklenen okullařma oranının 1 yıl azaltılması:* Beklenen okullařma oranı 13,0 yıldan 12,0 yıla dűřtűđünde eđitim endeksi 0.550'ye; İGE ise 0.706'ya dűřmektedir.

$$\dot{I}GE_{2009}=[(0.829)(0.550)(0.772)]^{1/3}=0.706$$

- *Gelir endeksinde 1000 dolar artış:* GSMH 16.580 dolardan 17.580 dolara çıktığında gelir endeksi 0.781'e; İGE ise 0.721'e çıkmaktadır.

$$\dot{I}GE_{2009}=[(0.829)(0.578)(0.781)]^{1/3}=0.721$$

- *Gelir endeksinde 1000 dolar azalıř:* GSMH 16.580 dolardan 15.580 dolara dűřtűđünde gelir endeksi 0.763'e; İGE ise 0.715'e dűřmektedir.

$$\dot{I}GE_{2009} = [(0.829)(0.578)(0.763)]^{1/3} =0.715$$

Tablo 22. 2009 Yılı Endeks Değerlerindeki Artışın İnsani Gelişme Endeksine Etkisi

Arttırılan Endeksler	2009 Gerçek Endeks		2009 Hesaplanan Endeks	2009 Gerçek İGE	2009 Hesaplanan İGE
Beklenen Yaşam Süresi (73,9-74,9)	Sağlık Endeksi	0,829	0,845	0,718	0,722
Ortalama Okullaşma (6,5-7,5)	Eğitim Endeksi	0,578	0,611	0,718	0,731
Beklenen Okullaşma (13,0-14,0)			0,606	0,718	0,729
Kişi Başı GSMH (16.580-17.580)	Gelir Endeksi	0,772	0,781	0,718	0,721

KAYNAK: (UNDP, 2018) verilerinden yararlanılarak hesaplama yapılmıştır.

Tablo 23.2009 Yılı Endeks Değerlerindeki Azalışın İnsani Gelişme Endeksine Etkisi

Azaltılan Endeksler	2009 Gerçek Endeks		2009 Hesaplanan Endeks	2009 Gerçek İGE	2009 Hesaplanan İGE
Beklenen Yaşam Süresi (73,9-72,9)	Sağlık Endeksi	0,829	0,814	0,718	0,713
Ortalama Okullaşma (6,5-5,5)	Eğitim Endeksi	0,578	0,544	0,718	0,704
Beklenen Okullaşma (13,0-12,0)			0,550	0,718	0,706
Kişi Başı GSMH (16.580-15.580)	Gelir Endeksi	0,772	0,763	0,718	0,715

KAYNAK: (UNDP, 2018) verilerinden yararlanılarak hesaplama yapılmıştır.

2008 Krizinin etkilerinin görece azalmaya başladığı 2009 yılı değerleri üzerinden yorum yapacak olursak; arttırılıp azaltılan değerler arasında İGE üzerindeki en büyük etkiyi yine eğitim endeks bileşenleri yapmıştır. 2009 yılı ortalama okullaşma oranını arttırıp 7,5 yıl olarak varsayarsak İGE 0,718'den 0,731 çıkmaktadır. Aynı şekilde ortalama okullaşma oranının 5,5 yıla düştüğünü varsayarsak, İGE 0,718'den 0,704'e düşmektedir. Endeks bileşenleri içinde en az etkiyi daha önceki hesaplamalarda olduğu gibi gelir endeksi etkilemektedir. Geliri 1000 dolar arttırdığımızda İGE 0,718'den 0,721'e çıkarak sadece 0,003'lük bir artış;

geliri 1000 dolar azalttığımız zamansa İGE 0,715'e düşerek 0,003'lük bir azalma meydana getirmektedir.

3.5. Değerlendirme

Türkiye'de yaşanan 1994, 2000-2001 ve 2008 Krizleri İGE'de en çok gelir üzerinde etki göstermiştir. Krizin ardındaki yıllarda uygulanan politikalar ya da krizin etkileri göz önünde alındığında 1994 krizi dışında, kriz sonrası yıllarda kişi başına GSMH azalış göstermiştir. 2000-2001 ve 2008 Krizi sonrası azalan gelir endeksine rağmen, İGE puanında düşme gözlemlenmemiştir. Buna rağmen yarattığı azalış İGE'yi eğitimde meydana gelen değişimler kadar etkilememiştir. Bunun sebebi hesaplama tekniğinde meydana gelen değişim yüzünden geometrik ortalama ile endeks hesabının yapılmasıdır.

Kriz sonrası tüm dönemlerde eğitim endeksinde ve özellikle ortalama okullaşma oranında meydana gelen bir yıllık artış ya da azalış İGE'yi ciddi şekilde etkilemiştir. Bunun sebebi de 2010'da yapılan hesaplama değişikliğidir. Çünkü İGE hesaplamaları yapılırken geometrik ortalamanın kullanılması endekste en geride olan göstergenin diğer göstergeleri dengeleme ihtimalinin azalmaktadır. Türkiye'nin endeks bileşenleri arasında en geride olduğu bileşen eğitimidir. Bu sebeple eğitimde meydana gelen herhangi bir değişme gelir ve sağlık endekslerine kıyasla İGE puanını daha çok etkilemektedir.

Tablo 24. Kriz Sonrası Yıllarda Ortalama Okullaşma Oranının İGE Sırasına Etkisi

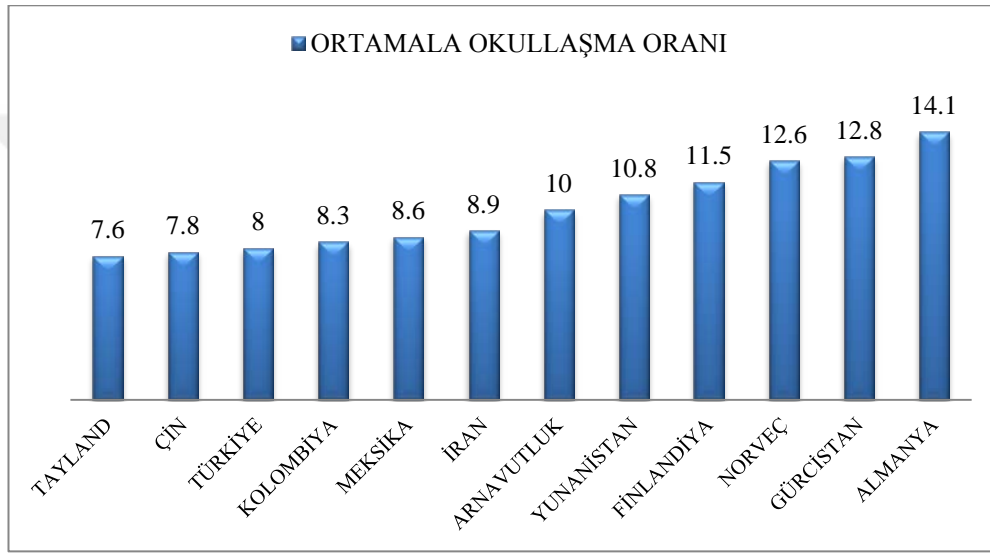
Yıllar	Ülke Sayısı	İGE Sırası	Ortalama Okullaşma Oranı 1 Yıl Arttırıldığı Zamanki Sıralama	Ortalama Okullaşma Oranı 1 Yıl Azaltıldığı Zamanki Sıralama
1995	146	82	79	89
2002	174	89	79	97
2009	186	90	79	99

KAYNAK: (UNDP, 2018)

Tablo 24 incelendiği zaman ortalama okullaşmanın endeks sırasını nasıl etkilediği görülmektedir. 1995 yılında 146 ülke arasında 82. olan Türkiye'nin ortalama okullaşma oranı 1 yıl arttırıldığında endeks 79'a inerken; ortalama okullaşma oranı 1 yıl azaltıldığında endeks sırası 89'a gerilemektedir. 2002'ye bakıldığında Türkiye 174 ülke arasında 89. olmuştur. Endeks sırası ülke sayısı ile birlikte değerlendirilirse Türkiye, vasat bir performans sergilemektedir. Bu yıla ait

ortalama okullaşma oranı bir yıl arttırıldığında endeks sırası 79; ortalama okullaşma oranı 1 yıl azaltıldığında endeks sırası 97 olmaktadır. 2008 yılı sıralamasına bakıldığı zaman kriz sonrası en kötü sıralama ile karşılaşılmaktadır. 186 ülke arasında 90. sırada olan Türkiye'nin o yıla ait ortalama okullaşma oranı 1 yıl arttırıldığı zaman endeks sırası 79; 1 yıl azaltıldığı zamanda endeks sırası 99 olmaktadır. Özetle ortalama okullaşma oranı sadece 1 yıllık bir değişme ile endeks sırasını ortalama 10 sıra etkileyebilmektedir.

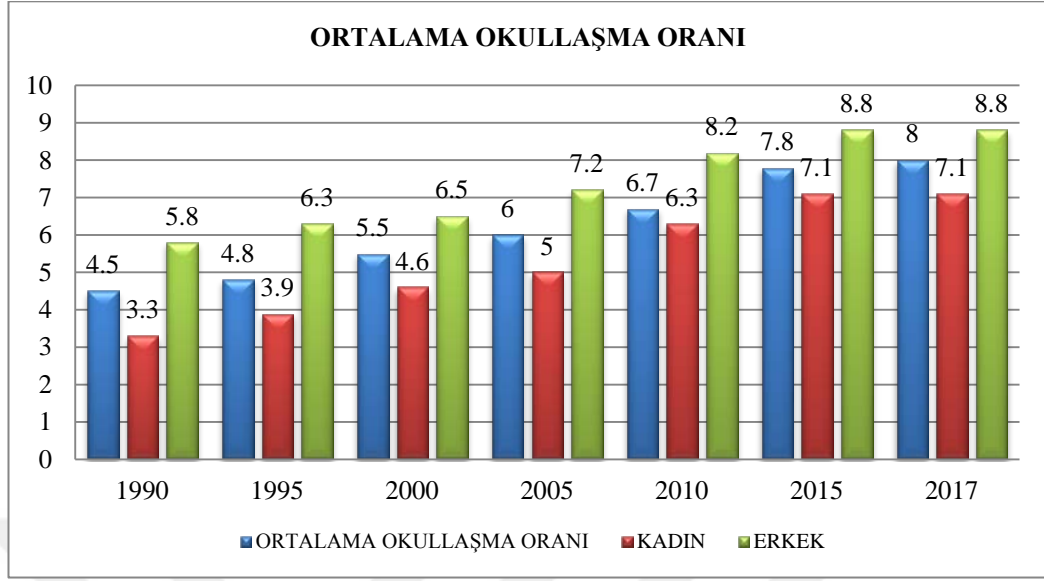
Şekil 12. Seçilmiş Ülkelerin 2017 Yılı İçin Ortalama Okullaşma Oranı

KAYNAK: (UNDP, 2018)

Ortalama okullaşma oranı, daha önce belirtildiği gibi 25 yaş ve üzeri bireylerin yaşamları boyunca aldığı eğitim süresini göstermektedir. Şekil 12, çok yüksek insani gelişme ve Türkiye'nin de dahil olduğu yüksek insani gelişme endeksinde olan bazı ülkelerin 2017 yılına ait ortalama okullaşma oranlarını vermektedir. Görüldüğü üzere Türkiye karşılaştırma yapıldığı zaman eğitim konusunda parlak bir tablo sunmamaktadır. 25 yaş ve üzerindeki bireylerin hayatları boyunca Almanya'da 14,1 yıl, Gürcistan'da 12,8 ya da Arnavutluk'ta 10 yıl eğitim aldığı düşünülürse Türkiye 8 yıllık ortalama okullaşma yılı ile geride kalmaktadır. Hatta aynı kategoride olup da 2017 İGE sırası Türkiye'nin gerisinde olan Kolombiya, Meksika, Arnavutluk ve Gürcistan eğitim konusunda Türkiye'nin önüne geçmiştir.

Şekil 13. Türkiye’de 1990-2017 Yılları Arasında Toplam Ortalama Okullaşma Oranı İçinde Kadın ve Erkek Oranları

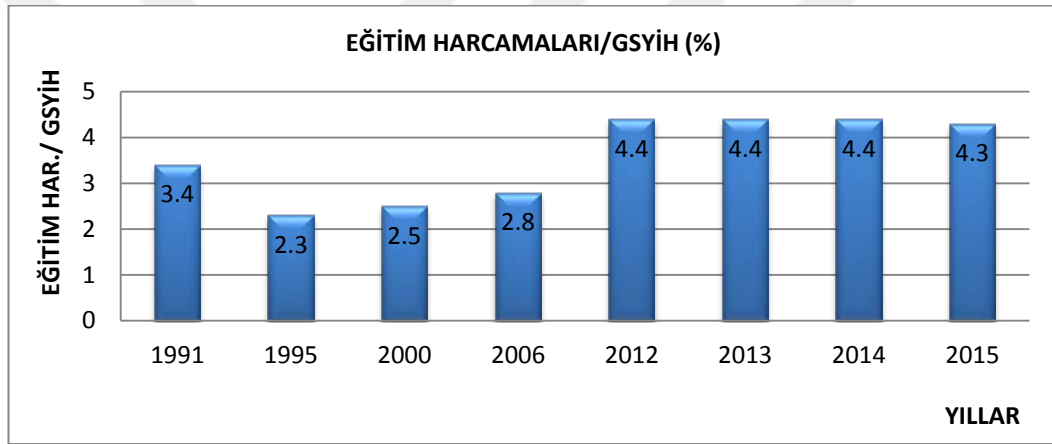
KAYNAK: (UNDP, 2018)

Şekil 13’de 1990-2017 yılları arasındaki ortalama okullaşma oranları verilmektedir. 1990 yılında ortalama okullaşma oranı 4,5 yıldır. Aynı yıl için kadınların oranı 3,3 yıl, erkeklerin ise 5,8’dir. Yani 1990 yılında 25 yaş ve üzeri bireylerin yaşamları boyunca aldığı eğitim ortalama olarak 4,5 yıldır ki bu son derece düşük bir orandır. Sadece kadınlar için bu oran 3,3 yıl, sadece erkekler için 5,8 yıldır. Bu durum, Türkiye’de kadın ve erkek arasındaki mevcut eğitim eşitsizliğinin rakamlara yansımalarıdır. 2017’ye geldiği zaman Türkiye Şekil 12’de bahsedildiği gibi gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında parlak bir performans sergilemese de kendi performansında iyileşme göstermiştir. Ortalama okullaşma oranı 4,5 yıldan 8 yıla çıkmıştır. Kadınlarda 7,1 yıl erkeklerde ise 8,8 yıl olarak hesaplanan bu oran kadın ve erkek arasındaki eşitsizliğin azalmakta olduğunu göstermektedir. 2017 yılında kadar olan süreçte bu tablonun iyileşmesinde eğitime ayrılan kaynakların artması, devletin yanında özel harcamalarla da finanse edilmesi ve okullaşma oranını arttırmak için (özellikle kadınlar için) hem devlet sivil toplum kuruluşlarınca kampanyalarla desteklenmesidir.

Bir ülkede eğitime ayrılan kaynak miktarı, eğitim için yapılan harcamalar ve tüm kaynakların GSYİH içindeki payı eğitimin genel durumu hakkında önemli bilgiler vermektedir. Nüfus ve öğrenci sayısına da bağlı olarak eğitime ayrılan kaynak ne kadar fazlaysa, kaynakların GSYİH içindeki payı ne kadar genişse verilen

eğitimin niteliği ve etkinliği o derece artmaktadır. Şekil 14’te, belirli aralıklarla Türkiye’deki devletin yaptığı eğitim harcamalarının GSYİH’ye oranını verilmektedir. Dünya Bankası ve UNESCO verileri ile oranlar değerlendirildiğinde genel olarak düşük olmakla birlikte özellikle 1990-2010 yılları arasında çok artmadığı görülmektedir. Türkiye’nin yaşadığı önemli krizlerin bu aralıkta olduğu göz önüne alınırsa aslında çok da şaşırtıcı bir durum değildir. Türkiye’de devletin yaptığı eğitim harcamalarının GSYİH’ye olan oranının 2010 yılı sonrasında artmaya başlamaktadır. Yeterli olmamakla birlikte 2015 yılında GSYİH içinde eğitim harcamaları %4,3’lük bir orana sahiptir.

Şekil 14. Yıllar İtibariyle Türkiye’de Devletin Yaptığı Eğitim Harcamalarının GSYİH İçindeki Payı

KAYNAK: (World Bank, 2018) (UNESCO, 2018)

Tablo 25’te ise Türkiye’de eğitim seviyelerine göre öğrenci başına yapılan eğitim harcamaları verilmiştir. Eğitim harcamaları, hem yıllar itibariyle hem de eğitim düzeyi ilerledikçe artmaktadır. 2017 yılında en fazla harcama yapılan eğitim seviyesi yükseköğretimdir. Dolayısıyla aynı yıla ait öğrenci başına düşen eğitim harcaması da en fazla yükseköğretime aittir. Yükseköğretimi sırasıyla ortaöğretim, ortaokul, ilkokul ve okul öncesi düzeyler izlemektedir.

Yükseköğretim düzeyindeki eğitimin masraflarının, burs olanaklarının, materyallerin vs. maliyetli olduğu göz önüne alınırsa en fazla harcamanın yükseköğretime gitmesi gayet normaldir. Ancak eğitim konusunda Türkiye’nin geride kalmasının en önemli nedenlerinden biri eğitime düzeylerine göre ayrılan kaynak dağılımındaki eşitsizliktir.

Tablo 25. Türkiye’de Eğitim Seviyelerine Göre Öğrenci Başına Düşen Eğitim Harcamaları

TOPLAM		
YILLAR	EĞİTİM HARCAMASI (MİLYON TL)	ÖĞRENCİ BAŞINA YAPILAN HARCAMA
2011	77 308	4 008
2012	93 041	4 729
2013	106 041	5 242
2014	122 741	5 941
2015	135 249	6 426
2016	160 733	7 498
2017	176 452	8 111
OKUL ÖNCESİ		
2011	4 126	3 528
2012	4 972	4 461
2013	5 313	4 980
2014	6 587	5 893
2015	7 222	6 078
2016	9 035	7 062
2017	10 487	7 328
İLKOKUL		
2011	16 938	2 631
2012	19 153	3 229
2013	20 354	3 646
2014	23 542	4 288
2015	25 530	4 736
2016	28 227	5 505
2017	29 211	5 782
ORTAOKUL		
2011	12 506	2 754
2012	16 446	3 189
2013	19 569	3 131
2014	22 621	4 222
2015	24 243	4 628
2016	30 168	5 569
2017	32 599	5 846
ORTAÖĞRETİM		
2011	18 255	3 838
2012	22 208	4 532
2013	26 797	5 104
2014	30 444	5 453
2015	34 998	6 075
2016	42 325	7 256
2017	50 347	8 750
YÜKSEKÖĞRETİM*		
2011	25 482	10 697
2012	30 262	11 766
2013	34 207	12 157
2014	39 542	12 707
2015	43 256	12 463
2016	50 978	13 487
2017	53 808	13 652

KAYNAK: (TÜİK, 2017)

*Açıköğretim Fakültesi öğrencileri hesaplama dahil edilmemiştir.

Ortaöğretim ve yükseköğretimdeki payların azaltılmadan, 12 yıllık zorunlu eğitimi kapsayan ilkokul ve ortaokul düzeylerine yapılan eğitim harcamalarının artması gereklidir. Temel eğitimi kapsayan bu 12 yıllık sürecin kalitesi, hem öğrencinin hem de ülkenin eğitim potansiyelini etkileyecektir. Üstelik bu eğitim aşamalarını kaliteli alan bir öğrenci için ortaöğretim ve yükseköğretimdeki başarı daha kolay yakalanmaktadır. Eğer kaynak dağılımı ilkokul ve ortaokul düzeyinin de önemi göz önüne alınarak yapılırsa gerçekleşen iyileşmenin Türkiye'nin okullaşma oranlarına da etki edeceği şüphesizdir.

Tablo 26 . MEB'in Bütçesinin GSYİH'ye Oranı

YILLAR	GSYİH	MEB Bütçesi	GSYİH'ye Oranı
1997	28.835.883.135	510.063.600	1,77
2002	350.476.089.498	7.460.991.000	2.13
2009	952.558.578.826	27.446.778.095	2,88
2011	1.297.713.210.117	34.112.163.00	2,63
2012	1.416.798.489.819	39.169.379.190	2,76
2013	1.567.289.237.901	47.496.378.650	3,03
2014	1.748.167.816.609	55.704.817.610	3,19
2015	2.338.647.000.000	62.000.248.000	2,65
2016	2.608.526.000.000	76.354.306.000	2,93
2017	3.035.450.000.000	85.048.584.000	2,80

KAYNAK: (MEB, 2017, s. 174)

İlköğretimdeki kaynakların yetersizliği Tablo 26 yardımıyla da görülmektedir. Yukarıda Türkiye'de 1997 ve 2017 yılları arasında Milli Eğitim Bakanlığı'nın (MEB) eğitim harcamaları için ayırdığı bütçenin GSYİH içindeki payı verilmiştir. Özellikle son yıllarda, MEB bütçesi ve GSYİH oranında istikrarsızlık hâkimdir. Hatta 2017 yılının oranı, 2008 küresel krizinin ardındaki 2009 yılı oranından bile düşüktür. Türkiye'deki ortalama okullaşma oranının 8 yıl olduğu ve ortalama 8 yıllık eğitimin de ilköğretim olduğu düşünülürse; MEB bütçesinin her yıl artması yine de yetersiz kalmaktadır. Bunun sebepleri arasında ülke nüfusunun hızla yükselmesi, özellikle 12 yıl zorunlu eğitim alan öğrenci sayısının giderek artması ve eğitime ayrılan payların çok büyük bir kısmının devlet tarafından karşılanması bulunmaktadır.

SONUÇ

Ekonomik krizler, ülkelerin her zaman yaşadığı, ardında ekonomik ve sosyal etkiler bırakan bunalım dönemleri olmuştur. Bazı ülkeler bu krizleri fırsata çevirip yeniden yapılanarak süreci atlattı, bazıları ise savaş kadar yıkıcı etkilerle karşı karşıya kalmıştır. Özellikle küreselleşme olgusu ile yayılma etkisi daha çabuk olan krizler, kuşkusuz insan hayatını ve yaşam standardını kolaylıkla etkisi altına almaktadır.

Küreselleşmenin etki altına aldığı dünyada ülkeler, büyüme ve gelişme kavramları üzerinde yoğun olarak durmaktadır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası gelişme kavramı, insan odaklı bir yaklaşımla değerlendirilmiştir. Gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeleri ilgilendiren gelişme kavramı, 1990 yılından itibaren yayımlanan İnsani Gelişme Raporları ve her yıl hesaplanan İnsani Gelişme Endeksi ile daha iyi anlaşılmaktadır.

Gelişmekte olan bir ülke olan Türkiye, 1990 yılından sonra etkileri derinden hissedilen üç büyük kriz yaşamıştır. Bu krizler; Türkiye'nin kendi ekonomik düzeninin eksiklikleri ile birlikte uygulanan yanlış politikalar ve küreselleşen dünyadaki dış etkilerden kaynaklanmaktadır. Söz konusu krizler yaşandığında ülkedeki bireylerin yaşam standardı oldukça kötü etkilenmiştir. Birçok kişi iş yerini kapatmış, işsiz kalmış, borçlanmış ve krizin direk olarak gelire yansımalarıyla temel gereksinimlerden mahrum kalmıştır. Nitekim böyle bir ortamda Türkiye insani gelişme perspektifi ile değerlendirildiğinde, krizlerin gelir bileşeni üzerine etki ettiği görülmektedir.

Ancak dikkat edilmesi gereken konu, gelirin bir yıl içerisinde düzelmesi hatta gelirin bir yıl içinde artması İGE' de önemli sıçramalar yaratmamasıdır. Zaten büyüme ve gelişme kavramlarının farklı anlamlar ifade etmesinin temelinde de bu yatmaktadır. Türkiye, kriz sonrasını takip eden birkaç yılda gelirini arttırmış ve büyüme göstermiştir; ancak büyüme göstermesi gelişme, kalkınma yaşadığı anlamına gelmemektedir. Bu durumun en somut örneği eğitimdeki değişimin insani gelişmeye yaptığı etkidir.

Yeniden düzenlenen hesaplama tekniği ile İGE' de boyutların birbirini telafi etme durumu değişmiş ve bir ülkenin en zayıf olduğu bileşen gelişmeyi en çok etkileyen bileşen olmuştur. Türkiye'nin sağlık, eğitim ve gelir bileşenleri arasında görece en zayıf olduğu bileşen eğitimidir. Bu sebeple endekste, eğitimde meydana

gelen bir değişim gelir ya da sağlıkta meydana gelen değişimden daha fazla etki yaratmaktadır.

Eğitim, çok fazla dışsallık yarattığı için önem arz eden bir olgudur. Bir ülkede eğitimin gelişmesi ülke ekonomisine ve gelişmesine doğrudan etki eder. Eğitimli bireyler ekonomik faaliyetlerinde rasyonel kararlar alır. Hatalarından ders çıkarıp gelecekle ilgili doğru öngöründe bulunur. Kurum ve kuruluşlarda nitelikli ve alanında uzmanlaşmış kişiler yer alır. Her kurum ve kuruluş alanında uzman kişilerce çalıştırıldığı için ekonomiye doğrudan pozitif bir katkı sağlar. Üstelik eğitimli bireyler bir ülkede teknoloji üretir. Bir ülkenin teknolojisini kendisinin üretmesi gelişme adına büyük aşamaları kat ettiğinin kanıtıdır. Bu durum hem gelir artışı yaşanmasına hem de istihdam olanaklarının artmasına yol açar. Ayrıca eğitim düzeyinin yüksek olduğu bir toplumda bireyler hak ve özgürlüklerinin farkında olduğu için demokratik ortam da gelişmiştir. Anayasa ve hukuk üstünlüğü hakimdir. Suç oranları diğer ülkelere göre daha azdır. Yani eğitim uzun vadede getiri sağlasa da sonuçları oldukça kalıcıdır.

Türkiye, eğitim konusunda endekste aynı kategorideki diğer ülkelerle kıyaslandığı zaman vasat, bir üst kategorideki ülkelerle kıyaslandığı zamansa oldukça düşük bir performans sergilemektedir. Özellikle endeks sırasında en önemli değişmeyi yaratan ortalama okullaşma oranı söz konusu olduğunda Türkiye diğer ülkelerin gerisinde kalmaktadır.

2017 verileriyle Türkiye'nin İGE sonuçlarına göre 25 yaş ve üzerindeki bireyler hayatları boyunca yalnızca 8 yıl eğitim almaktadır. Oysaki bir bireyin okula başladığı yıldan itibaren eğitim alması gereken tahmini rakam, aynı yıl için 15,2'dir. Bu iki veri arasındaki farkın kapanması ve ortalama okullaşma oranının artması bir yılda gerçekleşecek bir faaliyet değildir. Ülkeler kriz dönemlerinde elbette önce gelir konusunda yapıcı, düzenleyici ve etkin politikalar uygulamalıdır; ancak eğitim konusunu hiçbir zaman tasarruf yapılabilecek bir alan olarak görmemelidir.

Türkiye'de artan genç nüfus ve eğitim harcamalarında kaynak tahsisinin büyük bir kısmının devlet tarafından karşılanması, eğitim harcamaları konusunda yetersizlikler meydana getirmiştir. Türkiye, kendi performansı içinde değerlendirildiğinde eğitime ayrılan payda genellikle artış gösterse de gelişmiş ülkelerle kıyaslandığında yapılan artış miktarı oldukça geride kalmaktadır. Üstelik eğitim basamaklarında önemli bir konuma sahip ilkökul ve ortaokul aşamaları için ayrılan kaynak öğrenci fazlalığı etkisiyle diğer basamaklar için ayrılan kaynağa göre

miktar olarak aşağıda kalmaktadır. Yükseköğretim ve ortaöğretim gelişme anlamında bir ülke için önemli olmakla birlikte temel eğitimi oluşturan ilkökul ve ortaokulun etkisi kesinlikle yadsınamaz. Bu sebeple diğer eğitim basamaklarından tasarruf etmeden ilkökul ve ortaokul ve hatta okulöncesi aşamalarına yapılacak kamu harcamalarının arttırılması zorunludur. Bu sayede temel eğitimini kaliteli alan öğrenciler, ortaöğretim ve yükseköğretimde başarıyı daha kolay yakalar üstelik yükseköğretim kurumlarının kalitesini de olumlu etkiler. Dolayısıyla ülkede eğitilmiş bireyler daha nitelikli olur ve yıllar itibariyle ortalama okullaşma oranı artar. Bu durum Türkiye'nin İGE sırasını da önemli ölçüde etkiler.

Eğitimin yanında sağlık ve gelir de beşeri sermaye ve insani gelişme açısından önem taşımaktadır. Bir ülkede hangi sektörde olursa olsun çalışan kişilerin sağlığı, ölüm oranlarında düşüş ve iş güvenliği ekonomide verimliliği etkileyen önemli bir etkidir. Dolayısıyla sağlık harcamalarının artması, sağlık politikalarının geliştirilmesi üretim üzerinde ve dolayısıyla milli gelirinde bir artışa sebep olmaktadır. Gelir ve sağlık arasında makro ekonomik açıdan görülen pozitif ilişki ülkelerin büyümesini destekler. İnsani gelişme açısından bu iki unsurda meydana gelen artış da gelişmeyi destekler. Ayrıca düşük gelir düzeyindeki bireylerin sağlık koşullarının iyileştirilmesi yoksulluğu azaltma açısından uygulanacak politikalara destek vermektedir. Kısaca, sağlık konusunda yapılacak olan iyileştirmeler bir ülkeyi hem büyüme hem de gelişme anlamında ileriye götürmektedir. Ancak Türkiye'nin, aynı eğitimde olduğu gibi sağlık konusunda da kendi içindeki ilerlemesi yetersizdir. Sağlık, aynı eğitim gibi yarı kamusal bir mal olarak kabul edildiği için en azından temel sağlık hizmetlerinin tamamının devlet tarafından üstlenilmesi ve kalitesinin arttırılması önem arz etmektedir.

Türkiye'de gelir endeksi insani gelişme endeksindeki alt endeksler arasında en iyi durumda olan endekstir. Kendi kategorisindeki ülkelerle kıyaslandığında oldukça iyi konumdadır. Ancak sağlık ve eğitim endeksleri gelir endeksinin her zaman gerisinde kalmıştır. Türkiye'de yapılan iyileştirmelerde gelir, sağlık ve eğitimden daha öncelikli konumdadır. Bu durumda yapılması gereken, insani gelişme mantığında olduğu gibi, geliri hiçe saymadan, gelirin önemli ve gerekli olduğunu ancak tek başına yetersiz kaldığını bilerek politikalar geliştirmektir.

Sonuç olarak sağlık, eğitim ve gelir Türkiye'nin hem gelişmesi hem de büyümesi açısından önem verilmesi gereken konulardır. İGE sırası Türkiye için bir amaç değil, içinde bulunduğu gelişme düzeyinin bir raporudur ve İGE Türkiye'nin

en eksik olduğu bileşenin eğitim sonra da sağlık olduğunu göstermektedir. Türkiye; ekonomik istikrarı yakalamak, yaşayacağı krizlerden en az hasarla çıkmak, ekonomiyi daha sağlam temellere dayandırmak, daha demokratik ve güvenli bir ortama sahip olmak için eğitim harcamalarını genç nüfusun artış hızını göz önüne alarak arttırmalı ve bu harcamaların eğitim düzeylerinde adil dağıtılmalıdır. Eğitimin kalitesi ile ilgilenmelidir. Ayrıca sağlığa yapılan harcamalar arttırılmalı en azından temel sağlık hizmetleri iyileştirilmelidir. Böylece Türkiye'nin büyüme gelişmesi ilerleyecek olası krizlere karşı daha güçlü olacak ve dolayısıyla İGE sırası artmış olacaktır.

KAYNAKÇA

- Akalın, G. (2001). Güçlü Ekonomiye Geçiş Programına Genel Bir Bakış. *Yeni Türkiye Dergisi Kriz Özel Sayısı* , 602-609.
- Aktan, C. C. (2004). *Coşkun Can Aktan*. 03 18, 2018 tarihinde <http://www.canaktan.org/yonetim/kriz-yonetim/ekon-kriz.htm> adresinden alındı
- Aktan, C., & Şen, H. (2001). Ekonomik Kriz: Nedenler ve Çözüm Önerileri. *Yeni Türkiye Dergisi Ekonomik Kriz Özel Sayısı 2* (42), 1225-1230.
- Alp, A. (2001). Bankacılık Krizleri ve Krize Karşı Politika Önerileri. *Yeni Türkiye Dergisi Ekonomik Kriz Özel Sayı* , 675-668.
- Altıntaş, H., & Öz, B. (2007). Para Krizlerinin Sinyal Yaklaşımı ile Öngörülebilirliği: Türkiye Uygulaması. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* , 19-44.
- Altıok, M. (2009, Mayıs-Aralık). Keynes ve Keynesçi Kuramda Kriz ve İktisat Politikaları Tartışmaları. *Toplum ve Demokrasi* , 75-102.
- Anand, S., & Sen, A. (1994). *Human development index: methodology and measurement. Human Development Report Office Occasional Paper 12*. New York: UNDP.
- Aslan, E. (2006). *Türkiye Ekonomisi*. Bursa : Ekin Kitabevi.
- Aslan, E., & Süslü, B. (2001). Finansal Kriz Teorileri Işığında Türkiye'de Yaşanan Krizlerin Genel Bir Değerlendirilmesi. *Yeni Türkiye Dergisi* , 662-674.
- Ateş, K. (2004). Finansal Krizlerden Bankacılık Krizlerine Bir Değerlendirme. *Piyasa Dergisi* , 195-215.
- Aydın, Ü. (2003). Türkiye'de 1980 Sonrası Yaşanan Ekonomik Krizlerin Analizi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi* .
- Bağımsız Sosyal Bilimciler. (2008). *2008 Kavşağında Türkiye: Siyaset, İktisat ve Toplum*. İstanbul: Yordam Kitap.

Balı, S., & Büyükşalvarcı, A. (2011). *1630'dan 2010'a Finansal Krizler Tarihi*. İstanbul: Çatı Yayıncılık.

BDDK. (2009). *Krizden İstikrara Türkiye Tecrübesi*. 02 10, 2019 tarihinde https://www.bddk.org.tr/ContentBddk/dokuman/duyuru_0364_02.pdf adresinden alındı

Bilge, O. (2009, Mayıs). Ekonomik Krizlerin Yoksulluk Üzerine Etkileri. Ankara: T.C. Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü.

Birdal, M. (2009). *Bir Krizin Anatomisi: ABD Mortgage Piyasasının Kurumsal Yapısı ve Krizin Dinamikleri*. (P. p. Economics, Dü.) 03 29, 2019 tarihinde <https://docplayer.biz.tr/606641-Bir-krizin-anatomisi-abd-mortgage-piyasasinin-kurumsal-yapisi-ve-krizin-dinamikleri.html> adresinden alındı

Bordo, M. (1987). Financial Crises: Lessons From History. 5. U. Konferansı (Dü.) içinde

Celasun, M. (2001). *2001 Krizi, Öncesi Ve Sonrası : Makroekonomik Ve Mali Bir Değerlendirme*. 02 05, 2019 tarihinde <Http://Content.Csbs.Utah.Edu/~Ehrbar/Erc2002/Pdf/I053.Pdf> adresinden alındı

Cihangir, M. (2005). Finansal Krizlerin Banka Birleşmelerine Etkileri: Kasım 2000 ve Şubat 2001 Çerçevesinde Kronolojik Bir Yaklaşım. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 99-116.

Çalışkan, Ö. (2003). Uluslararası Finansal Krizler. *Ekonomik Yaklaşım*, 14.

Çarıkçı, E. (2001). 2000–2001 Yılı Ekonomik Krizlerin Sebepleri ve Sonuçları. *Yeni Türkiye Dergisi Eylül- Ekim Ekonomik Kriz Sayısı*, 475-490.

Çemrek, F. (2012, Ekim). Türkiye'deki İllerin Gelir ve Refah Düzeyi Değişkenleri Arasındaki İlişkinin Kanonik Kolerasyon Analizi İle İncelenmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 194-215.

Çeviş, İ. (2005). *Para Krizlerine Ampirik Bir Yaklaşım*. Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu.

- Çolak, Ö. F. (2009). 2008 Krizinin 1929 Krizi ile Benzerlikleri Üzerine Bir Analiz. *Tisk Akademi* , 4, 51-69.
- Çolak, Ö. F., & Yiğidim, A. (2001). *Türk Bankacılık Sektöründe Kriz*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Değirmen, S., Şengönül, A., & Tuncer, İ. (2006). *Kriz Erken Uyarı Sinyalleri Olarak Reel Ekonomi Göstergeleri* . İstanbul: Arıkan Basım Yayın.
- Delice, G. (2003, Ocak-Haziran). Fianasal Krizler:Teorik ve Tarihsel Bir Perspektif. *Erciyes Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* (20), s. 57-81.
- Demir, S. (2006). *Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı İnsani Gelişme Endeksi ve Türkiye Açısından Değerlendirme*. Ankara: DPT Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü .
- Demirgüç-Kunt, A., & Detragiache, E. (1999). Financial Liberalization and Financial Fragility. *Annual World Bank Conference on Development Economics 1998* (s. 303-331). içinde Washington: The World Bank.
- DPT. (1995). *5 Nisan Kararları ve Uygulama Sonuçları*. Ankara.
- Duman, E. (2011). Krizlerin Anotomisi: 1929 Ekonomik Buhranı ve 2008 Küresel Krizinin Karşılaştırılması. *Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Ssyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi* .
- Durmuş, S. (2010). Finansal Krizleri Açıklamaya Yönelik Yaklaşımlar. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Journal of the Institute of Social Sciences* , 31-46.
- Eğilmez, M. (2009). *Küresel Finans Krizi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eğilmez, M. (2016, 9 09). *Kendime Yazılar*. 01 05, 2019 tarihinde <http://www.mahfiegilmez.com/2016/09/arz-yonlu-ekonomi-ve-laffer-egrisi.html> adresinden alındı
- Eğilmez, M. (2017, 01 29). *Kendime Yazılar*. 01 30, 2019 tarihinde <http://www.mahfiegilmez.com/2017/01/turkiyenin-kredi-notu-nicin-dustu.html> adresinden alındı
- Eğilmez, M. (2011). *Küresel Finans Krizi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

- Eğilmez, M., & Kumcu, E. (2001). *Ekonomi Politikası ve Teori ve Türkiye Uygulaması*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Erçel, G. (1999, 9 12). *2000 Yılı Enflasyonu Düşürme Programı: Kur ve Para Politikası Uygulaması*. 02 25, 2019 tarihinde <http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/bbdc2bb1-2b9d-4ae2-8548-dd2d2fc7d53f/baskanmat5y.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-bbdc2bb1-2b9d-4ae2-8548-dd2d2fc7d53f-m3fC9xi> adresinden alındı
- Erdoğan, M. (2008). Bankacılık Sektöründe Asimetrik Bilgi: Sorunlar ve Çözüm Önerileri . *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* , 1-20.
- Erdönmez, P. A. (2009). Küresel Kriz ve Ülkeler Tarafından Alınan Önlemler Kronolojisi s.86. *Bankacılar Dergisi* (68), 85-101.
- Erdönmez, P. A. (2003). Türkiye’de 2001 Yılındaki Mali Kriz Sonrasında Kurumsal Sektörde Yeniden Yapılandırma. *Bankacılar Dergisi* , 38-55.
- Eren, A., & Süslü, B. (2001, Eylül-Ekim). Finansal Kriz Teorileri Işığında Türkiye’de Yaşanan Krizlerin Genel Bir Değerlendirmesi. *Yeni Türkiye Dergisi* (41), s. 662-674.
- Eroğlu, Ö., & Albeni, M. (2002). *Küreselleşme Ekonomik Krizler ve Türkiye*. Isparta: Bilim Kitabevi.
- Feldstein, M. (1999, January). Self-Protection for Emerging Market Economies.
- Fırat, E. (2009). Türkiye’de 1980 Sonrası Yaşanan Üç Büyük Kriz Ve Sonuçlarının Ekonomi Politikası. *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* , 9 (17), 501-524.
- Friedman, M. (1988). *Kapitalizm ve Özgürlük*. İstanbul: Altın Kitaplar.
- Gaspar, D. (2000). Development as freedom: taking economics beyond commodities-the cautious boldness of amartya sen. *Journal of International Development* , 989-1001.

Goldstein, M., Kaminsky, G. L., & Reinhart, C. M. (2000). *Finansal Kırılgılığın Ölçümü Yükselen Piyasalar İçin Erken Uyarı Sistemleri*. (Z. D. Yıldız, Çev.) Derin Yayınları.

Goodhart, C. (2008). The Background To The 2007 Financial Crisis. *International Economics and Economic Policy Springer* , 331-346.

Gorton, G. (2008, October). *THE SUBPRIME PANIC*. (N. W. SERIES, Dü.) 03 29, 2019 tarihinde <https://www.nber.org/papers/w14398.pdf> adresinden alındı

Göçer, İ., & Özdemir, A. (2012). 2008 Küresel Kriznin Yayılma Süreci Ve Etkileri: Seçilmiş Ülkeler İçin Ekonometrik Bir Analiz. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* , 14 (1), 191-210.

Guerran, B. (1988). *Neo-Klasik İktisat*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Gülcan, M. C. (2008). Kamu Harcamaları İçinde Eğitim ve Sağlık Harcamalarının Yeri. *Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi* .

Gürses, D. (2009, Haziran). İnsanş Gelişme ve Türkiye. *Balikesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* , s. 339-350.

Güzel, S. (2009). 2008 Küresel Ekonomik Krizi ve IMF'nin Önerdiği Ekonomi Politikalarının Krizle Mücadeledeki Rolü. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakülte Dergisi* , 55-69.

Hepaktan, C. E., & Çınar, S. (2011). Mali Krizler ve Son Mali Krizin (2008) Reel Sektöre Etkileri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (30), 155-168.

Hürriyet Gazetesi. (2015, 05 12). *Hürriyet.com*. 06 13, 2019 tarihinde <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/tarihin-gordugu-en-yuksekenflasyonlar-28982181> adresinden alındı

ILO. (2018, November). *International Labour Organization*. 03 30, 2019 tarihinde https://www.ilo.org/ilostat/faces/oracle/webcenter/portalapp/pagehierarchy/Page3.jsp?MBI_ID=2&_afrLoop=1002860256177659&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=11tz5f9n6n_71#!%40%40%3F_afrWindowId%3D11tz5f9n6n_71%26_afrLoop%3D1002860256177659%26MBI_ID%3D2%26_afrWi adresinden alındı

IMF. (2002, December). Eye of the Storm: New-Style Crises Prompt Rethink About Prevention and Resolution Measures. *Finance & Development* , 39 (4).

IMF. (1998, Mayıs). *Financial Crises: Characteristics and Indicators of Vulnerability. Chapter IV. World Economic Outlook*. 01 01, 2019 tarihinde World Economic Outlook:

<https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2016/12/31/Financial-Crises-Causes-and-Indicators> adresinden alındı

Kalkınma Bakanlığı. (2011). *Katılım Öncesi Ekonomik Program 2011-2013*. 03 31, 2019 tarihinde http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/10/Kat%C4%B1m%C4%B1m_%C3%96ncesi_Ekonomik_Program2011-2013.pdf adresinden alındı

Karakayalı, H., & Dilber, İ. (2013). *Ekonomik Büyüme Ve Kalkınma Teorileri*. Manisa: Emek Matbaacılık.

Karlık, R. (2005). *Cumhuriyetin İlanından Günümüze Türkiye Ekonomisinde Yapısal Dönüşüm*. İstanbul: Beta Yayınları.

Katı, E., & Özkeskin, N. (2012). Kriz Yönetimi ve 2008 Küresel Krizi Sonrası Türkiye’de Alınan Önlemler. CES Working Paper Series, No:12-3.

Kaya, A. (2013, Mayıs). *Mali Sürdürülebilirlik Teori ve Türkiye Uygulaması*. 04 01, 2019 tarihinde https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/Dokuman/2061/Ayse_kaya_Kitap-web.pdf adresinden alındı

Kazgan, G. (2000). *İktisadi Düşünce Politik İktisadın Evrimi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Kazgan, G. (2004). *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Keskin, H., Kiriş, H. M., & Şentürk, C. (2006). 2001 Krizinin Siyasi Yönleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (4), 46-73.

Keyder, N. (2000). *Para Teori Politika ve Uygulama*. Ankara.

- Kibritçiöğlu, A. (2001). Türkiye'de Ekonomik Krizler ve Hükümetler. *Yeni Türkiye Dergisi Ekonomik Krizler Özel Sayısı* (41), 174-182.
- Kindleberger, C. P. (2000). *Cinnet, Panik ve Çöküş Mali Krizler Tarihi*. İstanbul Bigi Üniversitesi Yayınları.
- Kol, E. N. (2007). 2001 Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı ve İstihdam Üzerindeki Etkileri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi* . Konya.
- Kongar, E. (2019). *Emre Kongar'ın Resmi İnternet Sitesi*. 03 16, 2019 tarihinde https://www.kongar.org/makaleler/mak_mi.php adresinden alındı
- Kök, R. (2002). İktisadi Krizlerin Konjonktürel Analizi ve Türkiye Özeline İlişkin Bir Deneme. *Yeni Türkiye Dergisi Ekonomik Kriz Özel Sayısı 2* (42).
- Köse, S. (2000, Temmuz). 24 Ocak 1980 ve 5 Nisan 1994 İstikrar Programları Çerçevesinde Yapılan Hukuki ve Mukayeseli Düzenlemelerin Mukayeseli Analizi. İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü.
- Krugman, P. (1997). Credit and Bankingy. *Journal of Money* , 311-325.
- Mangır, F. (2006). Finansal Deregülasyonun (1989–2001) Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri: Kasım 2000 Ve Şubat 2001 Krizleri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* , 459-472.
- MEB. (2017, Aralık). *MEB 2018 Yılı Bütçe Sunuşu*. 04 04, 2019 tarihinde https://sgb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_12/27095218_2018_MEB_BYTYE_SUNUYU_GENEL_KURUL_18.12.2017.pdf adresinden alındı
- Mishkin, F. (1996). "Understanding Financial Crises: A Developing Country Perspective" Annual World Bank Conference on Development Economics. *The World Bank* , 29-62.
- Mishkin, F. (2001). Financial Policies and the Prevention of Financial Crises in Emerging Market Countries. *NBER Working Paper Series* .
- Morgil, O. (2001). Türkiye'de Ekonomik Kriz ve İstikrar Programları . *Yeni Türkiye Dergisi: Kriz Özel Sayısı I* , 610-617.

- Nişanyan, S. (2009). *Sözlerin Soyacağı: Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*. İstanbul: Everest Yayınları.
- OECD. (2001). *Economic Survey 2000-2001 Turkey*. 03 20, 2019 tarihinde OECD: <http://www.oecd.org/turkey/1886247.pdf> adresinden alındı
- OECD. (2017). *Health at Galance 2017*. 03 10, 2019 tarihinde https://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/health-at-a-glance-2017_health_glance-2017-en adresinden alındı
- OECD. (2018). *OECD Data*. 03 11, 2019 tarihinde <https://data.oecd.org/turkey.htm#profile-health> adresinden alındı
- Ongun, T. (2001). İstikrar Arayışından Krize: Bir Değerlendirme. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* , 1-14.
- Orhan, O. (1990). *Keynesyen ve Monetarist İstikrar Politikaları*. İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi.
- Osman, O. (1995). *Başlıca Enflasyon Teorileri ve İstikrar Politikaları*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Önder, İ. (2001). Ekonomik Kriz. *Yeni Türkiye Dergisi Ekonomik Kriz Özel Sayısı 1*. içinde Ankara.
- Özay, A. (2018, 08 17). *Gazete Bilkent*. 02 02, 2019 tarihinde <http://www.gazetebilkent.com/2018/08/17/marmara-depreminin-ekonomik-boyutu/> adresinden alındı
- Özcan, O. (2009). Liberal Yaklaşım Açısından Sosyal Politika ve Türkiye. *MÜSİAD Yay* .
- Özçam, M. (2004). *Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Türkiye*. Sermaye Piyasası Kurulu Araştırma Dairesi.
- Özgüven, A. (2001). *İktisadi Düşünceler- Doktrinler ve Teoriler*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Özgüven, A. (1991). *İktisat Bilimine Giriş*. İstanbul: Filiz Kitabevi.

Öztürk, S. (2003). 1980 Sonrası Gelişmekte Olan Ülkelerde Finansal Piyasaların Gelişimi (Türkiye Örneği). *Maltepe Üniversitesi İİBF Ekonomik, Toplumsal ve Siyasi Analiz Dergisi* .

Parasız, İ. (1996). *Kriz Ekonomisi*. Bursa: Ezgi Kitabevi.

Radalet, S., & Sachs, J. (2000). “*The Onset of the East Asian Financial Crisis*” in *Currency Crises*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Resmi Gazete. (1986, 10 11). 03 03, 2019 tarihinde <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/20249.pdf> adresinden alındı

Savaş, V. (1994). *Politik İktisat*. İstanbul: Beta Barm Yayın.

Sen, A. (2004). *Özgürlükle Kalkınma*. (Y. Alogan, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Seyidoğlu, H. (1999). *Uluslararası İktisat*. İstanbul.

Somel, C. (2009). İktisadi Buhran ve Sermaye Birikimi. *Tes-İş Dergisi* .

Stubbs, R. (2005). *Rethinking Asia's Economic Miracle*. New York: Palgrave Macmillian.

Susam, N., & Bakkal, U. (2008). Kriz Süreci Makro Değişkenleri ve 2009 Bütçe Büyüklüklerini Nasıl Etkileyecek?”, Sayı 155, Temmuz-Aralık, s. 72-88. *Maliye Dergisi* (155), 72-88.

Şamiloğlu, F. (2002). *Küreselleşme Sürecinde Türkiye'nin Finansal Kaynak Sorunu*. Ankara: Gazi Kitabevi.

TCMB. (2003). *2002 Yıllık Rapor*. 02 25, 2019 tarihinde <http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Yayinlar/Central+Bank+Review/2002/> adresinden alındı

TCMB. (2008). *Enflasyon Raporu-2008-IV*. (T. C. Bankası, Dü.) 03 29, 2019 tarihinde <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/266628f8-a502-4239-a468-19b6b2bf7330/enf-ekim2008.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-266628f8-a502-4239-a468-19b6b2bf7330-m3fBaLA> adresinden alındı

TCMB. (2019). *TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sistemi*. 03 31, 2019 tarihinde <https://evds2.tcmb.gov.tr/> adresinden alındı

TCMB. (2001). *Türkiye'nin Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı: Hedefler, Politikalar ve Uygulamalar*. 03 05, 2019 tarihinde <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/26640b7b-9641-4c35-99ec-cd10a9d4e51b/program.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-26640b7b-9641-4c35-99ec-cd10a9d4e51b-m3fB7oF> adresinden alındı

TCMB. (2002, 4 26). *Yıllık Rapor*. 03 05, 2019 tarihinde <http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Yayinlar/Raporlar/Yillik+Rapor> adresinden alındı

Tietze, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*. İstanbul: Simurg Kitabevi.

TOBB. (2001). *Ekonomik Kriz, Yarattığı Sorunlar ve Çözüm Önerileri*. Ankara: TOBB.

Todaro, M. (2000). *Economic Development*. Addison Wesley.

Tunç, H. (2001). Kriz ve Türkiye Ekonomisi. *İSO* , 20-25.

Turan, Z. (2011). Dünyadaki Ve Türkiye'deki Ekonomik Krizlerin Ortaya Çıkış Nedenleri ve Ekonomik Kalkınmaya Etkisi. *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi* , 56-80.

Tüğen, K. (1994). 5 Nisan 1994 Tarihli Ekonomik Önlemler Uygulama Planı ve Uygulama Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme. *Maliye Yazıları* .

TÜİK. (2017). 04 04, 2019 tarihinde <http://www.tuik.gov.tr/PreTabloArama.do> adresinden alındı

TÜİK. (2017). *TÜİK Uluslar arası Seçilmiş Göstergeler*. 03 30, 2019 tarihinde <https://biruni.tuik.gov.tr/secilmisgostergeler/anaSayfa.do> adresinden alındı

Türk Dil Kurumu. (2006). *Türk Dil Kurumu*. 03 20, 2018 tarihinde http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&kelime=kriz adresinden alındı

Uludağ, İ., & Arıcan, E. (2003). *Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Der Yayınları.

Ulusoy, A. (2007). *Maliye Politikası*. Trabzon: Üç Yol Kitabevi.

UNDP . (2018). *UNDP TURKEY*. 02 19, 2019 tarihinde

<http://www.tr.undp.org/content/turkey/en/home.html>:

<http://hdr.undp.org/en/countries/profiles/TUR> adresinden alındı

UNDP. (2018). 01 10, 2019 tarihinde www.tr.undp.org:

<http://hdr.undp.org/en/composite/HDI> adresinden alındı

UNDP. (2018). 04 03, 2019 tarihinde <http://hdr.undp.org/en/composite/trends>

adresinden alındı

UNDP. (2018). *Human Ddevelopment Indices And Indicators: 2018 Statistical*

Update Technical Notes. 01 30, 2019 tarihinde

http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2018_technical_notes.pdf adresinden alındı

UNDP. (1990, 05 01). *Human Development Report 1990*. 01 10, 2019 tarihinde

http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/219/hdr_1990_en_complete_nostats.pdf

adresinden alındı

UNDP. (2017). *Human Development Report 2017 Technical Notes*. UNDP.

UNDP. (2018). *United Nations Development Programme*. 03 10, 2019 tarihinde

www.tr.undp.org: <http://hdr.undp.org/en/countries/profiles/TUR> adresinden alındı

UNESCO. (2018). 03 30, 2019 tarihinde <http://uis.unesco.org/country/TR> adresinden

alındı

United Nations. (1986, 12 4). *United Nations Declaration on the Right to*

Development. 02 18, 2019 tarihinde

<https://www.un.org/documents/ga/res/41/a41r128.htm> adresinden alındı

Uygur, E. (2001). 2000 Kasım ve 2001 Şubat Krizleri Üzerine Değerlendirmeler.

Mülkiyeliler Birliği Dergisi (227), 37-68.

Uygur, E. (2001a). *Krizden Krize Türkiye: 2000 Kasım ve 2001 Şubat Krizleri*.

Ankara: Türkiye Ekonomi Kurumu, Tartışma Metni 2001/1.

Varlık, C. (2002). İkiz Krizler: Para ile Bankacılık Krizleri Arasındaki Bağlantılar.

Ekonomik Yaklaşım Dergisi (42-43), 159-180.

World Bank. (2018). 03 30, 2019 tarihinde
https://data.worldbank.org/indicator/SE.XPD.TOTL.GD.ZS?end=2018&name_desc=true&start=2014&view=chart adresinden alındı

Yeldan, E. (2001). *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi: Bölüşüm, Birikim ve Büyüme*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Yıldırım, S. (2010). 2008 Yılı Küresel Ekonomi Krizinin Dünya ve Türkiye Ekonomisine Etkileri. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* , 47-55.

Yılmaz, D. (2008). *Küresel Mali Kriz ve Türkiye Ekonomisine Etkileri: Nasıl Başladı, Hangi Aşamadayız?* . Ankara: TCMB.

Yörükoğlu, M. (2009). *Küresel Mali Kriz ve Türkiye Ekonomisi*. TCMB Sunumu.

Yücel, F., & Kalyoncu, H. (2010). Finansal Krizlerin Öncü Göstergeleri ve Ülke Ekonomilerini Etkileme Kanalları: Türkiye Örneği. *Maliye Dergisi* , 54-60.